

Yayına Geliş Tarihi: 19.03.2025

Yayına Kabul Tarihi: 09.05.2025

Bu makale için kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm)

İme, Gamze, “Tebriz Başkonsolosu İhsan Hüsni Bey’in Raporu Işığında İran’daki Ermeni Komitelerinin Faaliyetleri: Diplomatik ve Stratejik Yaklaşımlar”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 77 (2025), 157-224.

Araştırma Makalesi

TEBRİZ BAŞKONSOLOSU İHSAN HÜSNÜ BEY’İN RAPORU IŞIĞINDA İRAN’DAKİ ERMENİ KOMİTELERİNİN FAALİYETLERİ: DİPLOMATİK VE STRATEJİK YAKLAŞIMLAR

(THE ACTIVITIES OF THE ARMENIAN COMMITTEES IN IRAN IN THE LIGHT OF THE REPORT OF THE CONSUL GENERAL OF TEBRİZ, İHSAN HÜSNÜ BEY: DIPLOMATIC AND STRATEGIC APPROACHES)

Gamze İME*

Öz: Ermeniler, özellikle Osmanlı Devleti’nin altı vilayetini kapsayan bir bölgede bağımsız bir Ermenistan devleti kurma hayaliyle hareket etmiş, bu amaca yönelik olarak çeşitli siyasi ve örgütsel komiteler oluşturmuşlardır. Bu çabanın ilk adımı, Van’da Armenakan adı altında bir komite kurulmasıyla atılmış; daha sonra Tiflis’te sırasıyla Genç Ermenistan Komitesi, Taşnaksutyun ve Cenevre’de Hınçak komiteleri hem yerel hem uluslararası arenada Ermenilerin sözde talepleri için harekete geçmişlerdir. Özellikle stratejik planlarını uygulamaya koymak amacıyla İran topraklarını bir üs olarak kullanan bu komiteler, İran’ın kendileri için sunduğu özgürlükçü siyasi ortamdan birçok yönden faydalanmışlardır. Bunun temelinde, İran hükümetinin sağladığı serbestlik sayesinde yalnızca farklı siyasi ve toplumsal grupların güç kazanması değil, aynı zamanda silah üretimi, taşıma ve sevkiyat gibi stratejik gerekliliklerin kolaylaştırılması yatmıştır. Bu durum, Ermeni komiteleri için İran’ı vazgeçilmez bir merkez hâline getirmiştir.

* ORCID: 0000-0001-9943-085X
Dr. Gamze İme, Aksaray/Türkiye, gamzeimee@gmail.com

Osmanlı Devleti ile sınır komşusu olan İran'ı böyle bir üs olarak benimseyen Ermeni komiteleri, burada şubeler açarak faaliyet alanlarını genişletmişlerdir. Osmanlı Devleti, bu komitelerin İran Hükümeti tarafından gerek dolaylı gerek doğrudan siyasi ve askeri destek gördüğünü tespit etmiş ve bu durumu diplomatik kanallarla İran yönetimine ileterek ciddi uyarılarda bulunmuştur. Ancak İran yönetimi, özellikle Osmanlı sınırına yakın bölgelerde gerçekleşen saldırılara karşı yeterli önlem almamış ve Ermeni komitelerinin bu bölgelerdeki faaliyetlerine göz yummayı sürdürmüştür. Bunun yanı sıra, Ermeni komiteleri dini liderler ve ibadet yerlerini içeren bir propaganda stratejisi benimseyerek kendi eylemlerine dini bir kimlik kazandırma çabasına girişmiştir. Her ne kadar sosyalist temeller üzerine inşa edilmiş olsalar da, dini öğelere vurgu yaparak daha geniş bir kitle desteği elde etmeyi amaçlamışlardır. Bu strateji, halkın dini ve milli duygularını kendi lehlerine çevirmeye dönük dikkat çekici bir manevra olarak öne çıkmıştır. Tebriz Başşehbenderi İhsan Hüsnü Bey, Ermeni komitelerinin İran'daki örgütlenme ve saldırı faaliyetlerini detaylı bir şekilde raporlayarak bu faaliyetlerde din adamlarının oynadığı rolü, eğitim-öğretim çalışmalarını ve İran Hükümeti'nden sağlanan desteklerin boyutunu içerecek biçimde kapsamlı bilgiler sunmuştur. Bu raporlar ışığında, Osmanlı Hariciye Nezareti tarafından Ermeni komitelerinin saldırılarına İran'ın sağladığı lojistik destekler titizlikle incelenmiştir. Konuyla ilgili araştırmalar sürecinde Osmanlı arşiv belgeleri temel alınmış, konuyla ilgili telif eserler ve birbirinden farklı kritik analizlerden yararlanılmıştır. Çalışma, tarama modeli ve doküman analizi gibi sistematik yöntemler doğrultusunda ele alınmış ve oldukça detaylı bir değerlendirme sürecine tabi tutulmuştur. Bu süreçte ortaya çıkarılan bulgular, dönemin Osmanlı-İran ilişkileri bağlamında Ermeni sorununun çok boyutlu yapısını gözler önüne sermiştir.

Anahtar kelimeler: İran, Osmanlı Devleti, Tebriz Başşehbenderi İhsan Hüsnü Bey, Layiha, Ermeni komiteleri

Abstract: *Armenians dreamed of establishing an independent Armenian state, especially in a region covering six provinces of the Ottoman Empire, and formed various political and organisational committees for this purpose. The first step in this endeavour was taken with the establishment of a committee under the name Armenakan in Van. Later on, the Young Armenia Committee, Dashnaktsutyun and Hunchak committees in Tbilisi and Geneva, respectively, took action for the so-called demands of Armenians both in the*

local and international arena. These committees, which used Iranian territory as a base for the implementation of their strategic plans, benefited from the liberal political environment offered by Iran in many ways. This was based on the fact that the freedom provided by the Iranian government not only enabled different political and social groups to gain power, but also facilitated strategic requirements such as the production, transport and shipment of weapons. This situation made Iran an indispensable centre for the Armenian committees. Adopting Iran, which was neighbouring the Ottoman Empire, as such a base, the Armenian committees opened branches there and expanded their areas of activity. The Ottoman Empire realised that these committees received both indirect and direct political and military support from the Iranian government and conveyed this situation to the Iranian government through diplomatic channels. However, the Iranian administration did not take sufficient measures against the attacks, especially in the regions close to the Ottoman border, and continued to turn a blind eye to the activities of the Armenian committees in these regions. In addition, the Armenian committees adopted a propaganda strategy involving religious leaders and places of worship in an attempt to give a religious identity to their activities. Although they were built on socialist foundations, they aimed to gain wider mass support by emphasising religious elements. This strategy stood out as a remarkable manoeuvre to turn the religious and national sentiments of the people in their favour. İhsan Hüsni Bey, the Archdeacon of Tabriz, reported the organisation and attack activities of the Armenian committees in Iran in detail and provided comprehensive information including the role of clergymen in these activities, education and training activities and the extent of the support provided by the Iranian government. In the light of these reports, the logistical support provided by Iran to the attacks of the Armenian committees by the Ottoman Foreign Ministry has been meticulously analysed. During the research process, Ottoman archival documents were taken as a basis, and different critical analyses and works on the subject were used. The study was handled in line with systematic methods such as survey model and document analysis and was subjected to a very detailed evaluation process. The findings uncovered in this process revealed the multidimensional nature of the Armenian question in the context of Ottoman-Iranian relations of the period.

Key words: Iran, Ottoman Empire, Tabriz Archbehandler Mr. İhsan Husnu, Layiha, Armenian committees

1. Giriş

Stratejiler ve bu stratejilere bağlı olarak geliştirilen taktiksel uygulamalar her zaman somut gerçekliklere ya da mevcut durumların net verilerine dayanma zorunluluğu taşımaz. Bazen belirlenen stratejiler, gelecekteki olasılıklar üzerine inşa edilirken, stratejinin taktiksel boyutunda ise farklı varsayımlar veya öngörülemeyen dinamikler devreye girebilir. Bu bağlamda, 19. yüzyılda Ermeniler, Osmanlı Devleti'nde "Vilâyât-ın Şarkıyye" (Doğu Vilayetleri)¹ olarak adlandırılan bölgede, sözde bağımsız bir Ermenistan devleti kurma düşüncesiyle stratejiler geliştirmişlerdir. Bu stratejiler; komiteler oluşturmak, bu komiteler aracılığıyla eylem planları geliştirmek ve Ermeni okullarında Ermeni gençlerine devrimci düşünceler aşılamak şeklinde açıklanabilir. Belirtilen hedefe ulaşma çabaları doğrultusunda, Ermeni komitelerinin Osmanlı Devleti'nde başlattıkları yasa dışı eylemler, Ermeni meselesinin gündeme gelmesine yol açmıştır. Özellikle Avrupalı devletlerin tahrikleri söz konusu meselenin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.² Amerikan ve diğer yabancı misyoner kuruluşlarının desteğiyle, Ermeni okulları ve gazetelerinden oluşan bir iletişim ağı, İstanbul ve İzmir'den başlayarak Kilikya'ya, ardından doğu bölgelerindeki kasabalara ve köylere doğru giderek genişlemiştir.³ Osmanlı Devleti'nin sınırları içinde ortaya çıkan ve devletin asayişini ve iç güvenliğini ciddi bir biçimde tehdit eden bu mesele, Osmanlı topraklarında yaşanan yerel bir sorun olmaktan öteye geçmiş, uluslararası bir boyut kazanmıştır.⁴ Özellikle

1 Van, Bitlis, Erzurum, Diyarbakir, Sivas, Mamuretü'l-Aziz (Harput). Nalbandian'ın, Osmanlı literatüründe ya da tarihin hiçbir döneminde 'Türkiye Ermenistanı' olarak adlandırılmamış bir bölgeye bu ismi atfetmiştir. Bunu coğrafi ve tarihsel bir bağ kurma çabası olarak değerlendirilebilir. Ancak bu tür iddialar, temelden yoksun olup, esasen Ermeni komitelerinin faaliyetlerine bir gerekçe sunma amacı taşımaktadır. Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1963), 100.

2 Mustafa Gül, "1896 Van Ermeni İsyanı ve Sonrasındaki Gelişmeler", *OTAM*, 8 (1997): 140; İhsan Sakarya, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, (Ankara: Genel Kurmay Basımevi, 1984), 64.

3 Richard G. Hovannisian, "The Armenian Question in the Ottoman Empire, 1876-1914", from *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, volume 2, *Foreign Dominion to Statehood: The Fifteenth Century to the Twentieth Century* (New York, St. Martin's Press, 1997), 204; bkz. Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, 170-175.

4 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, Osmanlı Devleti için hem askeri hem de diplomatik açıdan ağır sonuçlar doğurmuştur. Savaş sonrası imzalanan Ayastefanos Antlaşması, Osmanlı topraklarının büyük bir kısmını Rusya'ya bırakırken, Balkanlar'da güç dengesini Rusya lehine değiştirmiştir. Ancak bu durum Avrupa'da tepkiyle karşılanmış ve Berlin Kongresi'nin toplanmasına yol açmıştır. Berlin Antlaşması ile Bulgaristan üçe bölünmüş, Doğu Rumeli Osmanlı'ya bağlı özerk bir eyalet olmuş, Bosna-Hersek Avusturya-Macaristan yönetimine bırakılmıştır. Ayrıca Sırbistan, Karadağ ve Romanya'nın bağımsızlıkları tanınmış, ancak gayrimüslimlere eşit haklar sağlanması şart koşulmuştur. İngiltere'nin Kıbrıs üzerindeki kontrolü de bu antlaşmayla meşrulaştırılmıştır. Bu gelişmeler Osmanlı'nın dış politikada İngiltere'ye yakınlaşmasına, iç politikada ise gayrimüslim tebaa ile ilişkilerin yeniden düzenlenmesine sebep olmuştur. Berlin Antlaşması, Osmanlı'nın Batılı devletler karşısındaki zayıflığını gösterirken, modern uluslararası hukuk ve müdahale kavramlarının erken örneklerinden biri olarak tarihe geçmiştir. Kemal Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2021), 218-224.

Rusya ve İran gibi Osmanlı Devleti'nin sınır komşusu olan ülkelerde yaşayan Ermeni nüfusun gerçekleştirdiği çeşitli siyasî ve anarşist faaliyetler, bu etkinin daha belirgin bir şekilde hissedilmesine neden olmuştur. Bu çerçevede, söz konusu durum, sadece Osmanlı Devleti'nin iç politik dengelerini zorlayan bir mesele olarak kalmamış, aynı zamanda daha geniş bir coğrafi etkileşim alanına sahip olmuştur. Rusya ve İran sınırlarında yaşayan Ermeni topluluklarının yürüttüğü faaliyetler, konuyu Osmanlı sınırları içerisinde çözülebilecek bir sorun olmaktan çıkartmış; dış politika üzerinde baskı oluşturan ve uluslararası alanda ele alınması gereken bir tehdit boyutuna ulaştırmıştır. Ermeni komiteleri de, bu amaç doğrultusunda genellikle gerçeklikten kopuk planlar benimseyerek ve çoğunlukla hayalî hedeflere odaklanarak çeşitli girişimlerde bulunmuşlardır. Bu doğrultuda, özellikle *Hınçak* ve *Taşnaksutyun* komitelerinin İran topraklarında gerçekleştirdikleri faaliyetler dikkat çekici bir öneme sahiptir. Söz konusu komiteler, Tebriz başta olmak üzere Salmas, Urmiye, Hoy, Kotur, Maku ve Dilman gibi İran'ın Osmanlı Devleti sınırına yakın stratejik merkezlerinde şubeler açarak⁵ bölgede yaşayan Ermeni milliyetçilerini etkileri altına almak ve belirledikleri hedefler doğrultusunda onları seferber etmek amacıyla yoğun ve sistematik bir çaba sarf etmişlerdir. Bu girişimler, Ermeni ulusal hareketinin etkisini artırma hedefini taşımıştır.⁶

Stratejik önem taşıyan bu bölgeler, yalnızca Osmanlı topraklarındaki Ermeniler açısından değil, aynı zamanda Rusya ve İran sınırları içinde faaliyet gösteren Ermeni milliyetçileri için de dikkat çekici olmuştur. İran'da yaşayan Ermeniler, bu ülkede tanınan örgütlenme özgürlüklerinden faydalananarak ulusal hedeflerini gerçekleştirmek için kendilerine güçlü bir zemin oluşturmuştur. İran Hükümeti'nin sağladığı özgürlükler, yalnızca çeşitli siyasî ve toplumsal örgütlerin etkisini artırmasına, güç kazanmasına ve etkin bir şekilde yapılanmasına olanak tanımakla kalmamış; aynı zamanda silah üretimi, taşınması ve sevkiyatı gibi stratejik süreçlerin kolaylaşmasını sağlamıştır.⁷ Bu durum, Osmanlı Devleti'nin İran sınırına yakın bölgelerinde

5 Gökhan Bolat, *Ermeni Meselesinde İran'ın Rolü ve Osmanlı – İran İlişkilerine Etkileri (1876–1909)*, (Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2010), 103.

6 Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, 173.

7 Osmanlı Devleti ve erken Cumhuriyet döneminde faaliyet gösteren sosyalist eğilimli Ermeni örgütler, özellikle Hınçak ve Taşnak partileri, ideolojik mücadelelerinin yanı sıra silahlı eylemleriyle de öne çıkmıştır. Bu örgütler, Doğu Anadolu'da isyanlar ve sabotaj girişimlerinde bulunarak devletin bütünlüğüne tehdit oluşturmuşlardır. Avrupa'daki sosyalist hareketlerden esinlenen bu gruplar, zamanla dış destekli bir yapıya dönüşmüştür. Rusya başta olmak üzere bazı Avrupa ülkelerinin bu faaliyetlere sağladığı destek, Osmanlı'nın iç güvenliğini ciddi şekilde etkilemiştir. Erdal İlt'er'in arşiv belgelerine dayanan araştırmasına göre, bu örgütler yalnızca propaganda ve ajitasyonla sınırlı kalmamış, aynı zamanda silah temini, militan eğitimi ve sınır ötesi lojistik destek gibi faaliyetler gerçekleştirmiştir.

terör eylemleri için elverişli bir zemin oluşmasına neden olmuş ve bu bölgelerde ciddi bir istikrarsızlık ortamı meydana getirmiştir. Bu çerçevede, özellikle Ermeni milliyetçiliği, hem bölgesel hem de uluslararası düzlemde geniş çaplı ve sistematik bağlantılar kurarak daha organize bir yapıya dönüşme imkânı bulmuştur. Aynı şekilde İran Hükümeti'nin Ermenilere yönelik olumlu ve destekleyici politikaları, dönemin basın organlarında da açıkça görülebilir bir tablo ortaya çıkarmıştır. İran'da faaliyet gösteren Ermeni basın ve yayın kuruluşlarına herhangi bir sansür uygulamaksızın, Osmanlı Devleti'nin Ermeni örgütlerinin yasa dışı girişimlerine dair gerçekleştirdiği soruşturmaları eleştiren içerikleri serbestçe yayımlama izni verilmiştir. Bu tür bir yaklaşım, İran'ın o dönemde Ermeni meselesine yönelik liberal ve hoşgörülü tutumunun belirgin ve somut bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Bu tutum, Ermeni yayınlarının ülkede serbestçe dolaşıma girmesini sağlarken, Ermeni toplumunun bu konularla ilgili görüşlerini dile getirebilmesi için uygun bir ortam oluşturmuştur. Ayrıca, Osmanlı Devleti sınırları içinde Ermeni komitelerinin yürüttüğü terör eylemlerine karşı alınan önlemler, İran'daki Ermeni basını tarafından eleştirel bir şekilde değerlendirilmiştir. 1915 olaylarına dair o dönem İran'da yayımlanan gazete haberlerinde genellikle “soykırım” niteliği taşıyan ifadelerle sıkça rastlanmıştır.⁸ Bu durum, İran'ın Osmanlı Devleti'ne karşı sergilediği olumsuz tavrın ve meseleyi ideolojik bir perspektiften ele alma eğiliminin bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Bu tür ifadelerin, dönemin siyasî atmosferinin ve ülkeler arasındaki ilişkilerdeki gerginliklerin bir sonucu olarak öne çıktığı söylenebilir. Ermeniler, algı inşası faaliyetlerinin yanı sıra siyasî alanda da aktif bir şekilde yer almakta ve sözde Ermeni soykırımı iddialarının İran hükümeti ve kamuoyu nezdinde kabul edilmesi için çeşitli girişimlerde bulunmuşlardır. Bu bağlamda, 2013 yılında yapılan Cumhurbaşkanlığı Seçimleri sırasında, “Gelecek Cumhurbaşkanından Ermeni Toplumunun İstek ve Beklentileri” başlığı altında bir belge sunmuşlardır. Söz konusu belgede, Ermeni piskoposlukları, Meclis'teki Ermeni milletvekilleri ile Ermeni dernekleri ve yayınevlerini temsil eden kuruluşların imzaları yer almıştır. Belgede özellikle İran'ın, sözde Ermeni soykırımını resmî düzeyde tanımasına yönelik talepler açıkça

Bu durum, Osmanlı Devleti'nin iç huzurunu ve güvenliğini derinden sarsan bir etken olmuştur. Bu örgütlerin faaliyetleri, dönemin siyasî ve toplumsal yapısını önemli ölçüde etkilemiş ve uzun süre tartışma konusu olmuştur. Bkz. İlder, Erdal. *Türkiye'de Sosyalist Ermeniler ve Silahlanma Faaliyetleri* (1890–1923), (İstanbul: Turan Yayıncılık, 1995), 85-91.

8 Yakup Kaya, İbrahim Uçan, “Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve İran Basınındaki Yansımaları”, *Selçuk Türkiyat*, 59 (2023): 586-589.

belirtilmiştir.⁹ Bununla birlikte İran genelinde 6 adet Ermeni soykırımı anıtının bulunması¹⁰ ve bu anıtlar çevresinde her yıl düzenlenen sözde soykırım anma etkinlikleri, İran'ın bu meseleye dair tutumunun oldukça net bir şekilde ortaya konduğunun net göstergesidir. Sözde “Ermeni Soykırımının 100. Yıl Etkinlikleri” kapsamında, İran Meclisi Sözcü Yardımcısı, sözde “Ermeni Soykırımını” anma mesajı yayımlamıştır.¹¹ Yine İran, 2015 yılında, sözde “Ermeni Soykırımının 100. Yıl Dönümü Etkinlikleri” çerçevesinde Tahran ve İsfahan gibi şehirlerde gerçekleştirilen geniş katılımlı protestoların önüne geçmemiştir.¹² Bu durum, yalnızca tarihî olayların yorumlanması bağlamında değil, aynı zamanda iki ülke arasındaki politik algıların ve uluslararası düzeyde oluşturulan siyasî pozisyonların bir parçası olarak da dikkat çekmektedir. İran, gerek Osmanlı gerekse Azerbaycan'a karşı Ermenilerin gerçekleştirdiği eylem ve politikalarda asla tarafsız kalmamıştır.¹³ Örneğin Nurdüz Sınır Kapısı üzerinden yoğun bir biçimde silah sevkiyatı gerçekleştirilmiş ve buna karşılık Tebriz'deki Türkler, “Nurdüz Gerek Bağlana” şeklinde sloganlaşan bir tepki göstererek kapının kapatılmasını talep etmişlerdir.¹⁴ İran Devleti'nin olumsuz tutumunun erken Türkiye Cumhuriyeti döneminde de sürdüğü gözlemlenmektedir. 1930 tarihindeki Ağrı Dağı İsyanı'yla ilgili arşiv belgelerinde, dönemin İran Hükümeti'nin Türkiye'ye karşı faaliyetlerde bulunan eşkiyalara destek sağladığına dair bilgilere rastlanmaktadır.¹⁵ Bu tür hareketler, yalnızca bölgesel ilişkiler açısından değil, aynı zamanda İran'ın dış politikadaki önceliklerini ve stratejik eğilimlerini anlamak bakımından da önemli veriler sunmaktadır.

9 Sertaç Sarıççek, İran Ermenileri: Toplumsal Örgütlenme, Hukuki Konum Ve Siyasi Faaliyetler, (Ankara: İram Yayınları, 2020), 14-15. İran'da Ermenilerin lobicilik faaliyetleri için bkz. Yıldız Deveci Bozkuş, “Ortadoğu'da Ermeni Diasporası: İran, Lübnan ve Suriye Ermenilerine Dair Tarihi Bir Değerlendirme”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 7 (3), (2020): 1425-1416.

10 Oya Eren, “Dr. Erdal İter İle Ermeni Meselesi ve Bu Konudaki Bazı İddialar Üzerine Bir Röportaj”, *Ermeni Araştırmaları*, 29 (2008).

11 <https://www.ermenihaber.am/tr/news/2016/03/21/%C4%B0ranT%C3%BCrkiyeB%C3%BCy%C3%BCkel%C5%9Fili%C4%9Fi-Ermeni-Soyk%C4%B1r%C4%B1m%C4%B1y%C3%BCr%C3%BCy%C3%BCC5%9F/78663>. Erişim Tarihi: 09.02.2025, sa.08.50.

12 Sarıççek, İran Ermenileri: Toplumsal Örgütlenme, Hukuki Konum Ve Siyasi Faaliyetler, 15.

13 Yusuf Sankaya, “İran'ın İkinci Karabağ Savaşı Tutumu: Takke Düştü Kel Göründü”, *Giresun Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Dergisi*, 7/1, (2021): 92.

14 https://www.sde.org.tr/haber/tebrizde-halk-iranin-ermenistana-destegini-protesto-etti-haberi-19727?utm_source=chatgpt.com

15 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 030 10 89 592 3.

Bu çalışmada, Tebriz Başkonsolosu İhsan Hüsnü Bey'in *Azerbaycan'da Hüküm Ferma Olan Ermeni Fesadına Dair Layihadır*¹⁶ başlığıyla kaleme aldığı layihası¹⁷ çerçevesinde, İran'da örgütlenen Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne karşı yürüttükleri faaliyetler incelenmiştir. Bu çalışmada, Ermeni meselesine yalnızca Osmanlı Devleti sınırları içerisinde meydana gelen olaylar çerçevesinde bakmak yerine, daha geniş bir perspektif benimsenmiş ve İhsan Hüsnü Bey'in raporu temel alınarak İran'da örgütlenen Ermeni gruplarının faaliyetleri ayrıntılı bir biçimde analiz edilmiştir. Bu yaklaşım, konuyu tarihsel bağlam içinde daha geniş bir çerçevede ele alarak, olaylar arasındaki ilişkiler ve dinamikleri daha açık bir şekilde ortaya koymayı hedeflemiştir. Araştırmanın ana amacı, Osmanlı toprakları dışına genişleyen bir analiz sunarak, karşılaştırmalı yöntemlerle bölgesel gelişmelerin etkilerini incelemektir. Bu bağlamda, araştırmanın coğrafi odak noktasının özellikle Osmanlı Devleti'nin doğu sınırı ile bu sınır boyunca doğrudan temas içerisinde bulunduğu İran toprakları olduğu görülmektedir. Ayrıca, İran'da gelişen Ermeni faaliyetleri tarihsel süreçteki rolleri ile birlikte incelenerek, konunun analitik bir bakış açısıyla farklı yönleriyle ele alınmasına çalışılmıştır. Bu çerçevede İran sınırları içerisinde faaliyet gösteren Ermeni örgütlerinin yapılanmaları ve gerçekleştirdikleri örgütsel faaliyetler incelenmiş; İran Hükümeti'nin söz konusu yapılar ve faaliyetler karşısında yasal ve idarî düzeyde harekete geçmediği, aksine bu örgütlere karşı hoşgörülü bir tutum sergilediği ortaya konulmaya çalışılmıştır. İran'daki Ermeni topluluğunun varlığına dikkat çekilerek, bu örgütlerin İran topraklarını kullanmak suretiyle Osmanlı Devleti'ne karşı gizli planlar geliştirdikleri ifade edilmiştir. Çalışmada ayrıca Tebriz Başkonsolosu İhsan Hüsnü Bey tarafından hazırlanan raporda, Osmanlı Devleti'nin yasa dışı olarak değerlendirdiği örgütlü Ermeni topluluklarının yürüttüğü olumsuz faaliyetler ve bu faaliyetlerin bölgedeki etkileri ele alınmıştır. Nitekim İhsan Hüsnü Bey'in hazırladığı bu önemli çalışma, yalnızca dönemin hassas meselelerine ışık tutmakla kalmamış, aynı zamanda

16 *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)*, Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Elçilik ve Şehbenderlikler Tahrirâtı (Y.PRK.EŞA.), 23-37/1,2,3.

17 Lâyiha, Arapça kökenli 'levh' kelimesinden türemiş olup, sözlükte 'hatırlanacak şey' veya 'akla gelen' anlamındaki 'lâyih' kelimesinin dişil formu olarak tanımlanmaktadır. Bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, (İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 1998), 335. Osmanlılar, lâyihayı hem rapor hem de taslak olarak kullanılan iki farklı belge türü için değerlendirmiştir. Rapor niteliği taşıyan lâyihalar ise kendi içinde birkaç kategoriye ayrılmaktadır. Bu gruplar arasında en çok bilinen ve kullanılanlar muhtemelen ıslahat lâyihalarıdır. Bu belgeler, belirli bir konuda yapılması düşünülen reformlara dair bir kişi ya da kurum tarafından hazırlanmış metinler ve dokümanlardır. Bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, "Lâyiha", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 27, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2003), 116.

sahip olduğu tarihsel değeri sayesinde önemli bir belge niteliği kazanmıştır. İçeriği itibarıyla, hem örgütlü Ermeni gruplarının İran'daki faaliyetlerine dair somut bilgiler sunmakta, bu faaliyetlerin bölgesel düzlemde yarattığı sonuçları analiz edebilme imkânı tanımaktadır. Çalışmanın vücuda getirildiği süreçte elde edilen veriler, tarama modeli ve doküman analizi yöntemleri ile sistematik bir şekilde incelenmiştir. Araştırmanın temelini ise Osmanlı arşiv belgeleri, telif eserler ve konuya ilişkin kritik değerlendirmeler içeren inceleme çalışmaları oluşturmuştur. Bu kaynaklar, hem araştırmanın odaklandığı konuyu derinlemesine değerlendirebilmek hem de tarihsel gerçeklikleri daha açık bir şekilde ortaya koyabilmek amacıyla seçilmiş ve analiz edilmiştir. Araştırmanın her aşamasında kullanılan bu yöntem, elde edilen bilgilerin güvenilirliği ve kapsamlılığı açısından çalışmaya bilimsel dayanak sağlamıştır. Ayrıca bu çalışmada, süreçlerin tarihsel ve kronolojik analizi yapılmış; İran'daki Ermeni komitelerinin faaliyetlerini değerlendirmek amacıyla karşılaştırmalı analiz ve içerik analizi yöntemlerinden de yararlanılmıştır.

2. İran Ermenilerinin Yerleşim Alanları: *Tarihsel ve Modern Bir Perspektif*

Ermeniler, Ahameniş İmparatorluğu döneminde Frigya kökenli bir halk olarak kabul edilmiş ve antik yazarlar tarafından bu şekilde anılmıştır. MÖ 6. yüzyılın başlarında Medlerin egemenliği altına giren Ermeniler, zamanla isimlerini verdikleri bölgeye yerleşmişlerdir. Kiros'un fetihleri sırasında Pers İmparatorluğu topraklarına katılan bu halk, I. Darius döneminde isyan etmiştir. Bu isyanlar, Ermeni Dâdarşi ve Pers Vahumisa liderliğinde bastırılmıştır. Aynı dönem içinde Babil'de Nabonidus'un oğlu olarak bilinen Arxa da başka bir isyan başlatmıştır. Bu olaylar Darius'un Bîsotûn yazıtında detaylı olarak anlatılmış ve burada ilk kez *Armina* ile *Arminiya* isimleri kaydedilmiştir. Yunan yazarları bu terimleri benimsemiş olsa da Ermeniler kendilerini *Hay*, ülkelerini ise *Hayastan* olarak tanımlamışlardır. Darius ve Xerxes'in yönetimi sırasında *Armina* adı verilen bölge, daha sonraki Armenia'dan daha küçük bir coğrafyayı kapsıyordu. Bu alanda yaşayan Ermeniler, Paktyikê halkı ve kuzeybatıdaki diğer topluluklarla birlikte 13. satraplığa bağlanmış ve yıllık 400 talent haraç ödemekle yükümlü kılınmıştır. Urartular ise Ayrarat bölgesinde yaşamış ve Saspirlerle Matienler ile birlikte 18. satraplığa dâhil edilmiştir. Urartular ayrı bir kimlik olarak görünse de Bîsotûn yazıtında Babilce *Armina* ile *Arminiya* isimlerinin Persçe'den Urartu diline çevrilmesi, Ermeniler ve Urartular arasındaki ilişkiye yönelik birtakım belirsizlikler yaratmıştır. Darius

döneminde resmî yazışma dili Aramice olmuş ve yaygın şekilde kullanılmıştır. Ksenophon’a göre aynı dönemde Farsça da Ermeniler arasında giderek daha fazla kullanılmaya başlanmıştır.¹⁸ Ermenilerin yaşadığı bölge, Nalbandian’a göre, Batı Asya’nın en yüksek ve engebeli bölgelerinden birini oluşturan dağ sıralarını kapsamaktadır. Kuzeyde bu bölge, Pontus’a kadar uzanmakta ve Kafkasya’dan Kur Nehri ile Rioni Nehri vasıtasıyla ayrılmaktadır. Güneyde ise kuzeybatı Mezopotamya ovasına kadar uzanmaktadır. Batıda Küçük Asya, doğuda ise Azerbaycan platosu ve Hazar Denizi’nin güney uzantısı ile sınırlandırılmıştır. Bu coğrafi alan, doğuda 37 ile 47,5 derece boylamları, kuzeyde ise 37 ile 41,5 derece enlemleri arasında yer almaktadır. Yaklaşık 120.000 kilometrekarelik bir alana yayılan doğal bir coğrafi birim niteliği taşımaktadır.¹⁹

Ermenilerin Güney Azerbaycan bölgesine yerleşimi 11. yüzyılda gerçekleşmiştir. Bölgede varlıkları, Selçukluların 11. yüzyılda İran üzerinde hâkimiyet kurduğu dönemde başlamıştır. Bu süreçte, farklı sebeplerle Güney Azerbaycan’a sürgün edilen Ermeniler, Moğolların İran’ı ele geçirmesiyle birlikte yaşam koşullarında belirgin bir iyileşme yaşamıştır. Moğol hâkimiyeti döneminde, özellikle Ermenilerin ticarî becerilerinden yararlanılmak istenmiş ve onlara ticaret alanında önemli destekler sağlanarak faaliyetleri teşvik edilmiştir. Bu sayede, Ermeniler Hazar Denizi, Karadeniz ve Akdeniz’e kadar uzanan geniş bir ticaret ağında kilit bir rol oynamaya başlamışlardır. Birçok Ermeni tüccar ve zanaatkâr, İran’ın kuzey bölgelerine ve kendi deyişleriyle Tarihi Ermenistan’ın sınırlarına göç etmiş; özellikle Sultaniye, Merend, Hoy, Salmas, Maku, Marage, Urmiye ve Moğolların İran’daki merkezi Tebriz gibi şehirlere yerleşmiştir. Bölgedeki Ermeni nüfusunun zamanla değişimler gösterdiği de kaydedilmektedir. 1590 yılında imzalanan Ferhat Paşa Antlaşması’yla, Ermenilerin yerleşim bölgelerini de içeren ve Dağıstan’a kadar uzanan geniş bir alan Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Ancak bu gelişme, Ermeniler için olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Bu dönemde Osmanlılar, Tebriz, Karabağ ve Nahçıvan gibi bölgelerde yaşayan bazı Ermenileri İstanbul’a göç ettirirken, İran yönetimi Van’daki Ermenileri Güney Azerbaycan’a yerleştirme politikasını yürütmüştür. 1604 yılında ise Osmanlı ordularının ilerleyişi sırasında Bayezid, Van ve Nahçıvan’daki Ermeni nüfusunun büyük bir kısmı İran’a sürgün edilmiştir. Bu durum, İran’daki Ermeni toplumunun

18 M. L. Chaumont, “Armenia and Iran”, <https://www.iranicaonline.org/articles/armenia-ii>. Erişim tarihi: 09.02.2025, sa.08.38.

19 Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, 2.

oluşumuna temel oluşturmuştur. Göçe zorlanan Ermenilerin çoğu, daha önce de birçok Ermeni'nin yaşadığı Güney Azerbaycan'a yerleştirilirken, diğer bir grup Mazenderan, Sultaniye, Kazvin, Meşhed, Hemedan, Arak, Şiraz ve Gilan gibi farklı bölgelere dağılmıştır. Bu süreçte gerçekleşen göç dalgaları sonucunda İran'daki Ermeni nüfusu giderek artmış ve bugüne kadar varlığını sürdüren İran Ermeni topluluğu oluşmuştur.²⁰

Ermenilerin İsfahan'a ilk göçleri ve bölgedeki Ermeni nüfusundaki artış ise Safevi Devleti'nin kurucusu Şah İsmail döneminde başlamıştır. Bu süreç, Safevi Hanedanı'nın beşinci hükümdarı Şah Abbas döneminde de ivme kazanarak devam etmiştir. Şah Abbas, Kafkasya ve Azerbaycan bölgelerinde Osmanlılara karşı düzenlediği askerî seferler esnasında, özellikle Aras Nehri kıyısındaki Culfa, Nahcivan ve Revan bölgelerinde yaşayan Ermenileri esir almış ve onları aileleriyle birlikte topluca İsfahan'a göç ettirmiştir. Göçmenler, İsfahan'da Zayende Nehri'nin çevresinde iskân edilmiş ve bu bölgeye eski yurtları Culfa'nın adını vererek "Yeni Culfa" (Ermenice: Nor Cuğa) adını kullanmışlardır. Aynı dönemde, İran'ın güneyindeki Şiraz şehri de Ermeni göçlerine sahne olmuştur.²¹ İran'da yaşayan Ermeniler, Osmanlı Devleti topraklarındaki soydaşlarına kıyasla her zaman daha küçük bir nüfusa sahip olsalar da, ülke içinde önemli bir ekonomik rol oynamışlardır. Bu rolün güçlenmesinde, özellikle Safevi hükümdarı Şah Abbas'ın 17. yüzyılın başlarında İsfahanlı Ermeni tüccarlara ipek ticareti tekeli devretmesi gibi devlet desteklerinin etkisi büyüktür. Şah Abbas döneminde kabul edilen ve tüccar haklarını koruma altına alan düzenlemeler, Ermenilerin ekonomik refaha ulaşmasını sağlamıştır. Ancak bu durum, İran ekonomisinin güçlü aktörlerinden olan Şii din adamlarının tepkisini çekmiştir. Şah Abbas'ın ölümünden sonra, Ermenilerin artan ekonomik gücü Şii ulemanın hedefi hâline gelmiştir. Şah I. Abbas, Ermenilere hem ticarî alanda destek sağlamış hem de onları misyonerlerin etkisinden korumuş olmasına rağmen, onun ölümünden sonra ve 17. yüzyılın ikinci yarısında Safevi Devleti'nin zayıflamasıyla, varlıklı Ermeniler büyük ölçüde savunmasız bir duruma düşmüştür. Bu durum, birçok Ermeni'nin Hindistan ve İtalya gibi farklı bölgelere göç etmesine yol açmıştır. Göç eden topluluklar, gittikleri yerlerde büyük ticaret şirketlerinin şubelerini açarak ticarî faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Bu göç, İran ekonomisinin bazı önemli unsurlarını kaybetmesine neden olmuştur.

20 Bolat, *Ermeni Meselesinde İran'ın Rolü ve Osmanlı – İran İlişkilerine Etkileri*, 27-31.

21 Sarıççek, *İran Ermenileri*, 5-6

Buna rağmen, İran'da, özellikle İsfahan ve Yeni Culfa gibi bölgelerdeki Ermeni toplumu varlığını korumayı başarmıştır.²² 17. yüzyılın sonlarına doğru Şii din adamlarının baskıları sonucu, büyük şehirlerdeki Ermeni tüccarlar çeşitli zorluklarla karşılaşmıştır. Malları ellerinden alınmış, ticaret yapmaları yasaklanmış ve şehir merkezlerinden uzaklaştırılarak kenar mahallelere sürgün edilmişlerdir. Ayrıca Müslümanlardan ayırt edilmeleri amacıyla farklı kıyafetler giymeye zorlanmışlardır. Bu baskılar, görünüşte dinî sebeplerle açıklansa da gerçekte ekonomik rekabetten kaynaklanmıştır.²³ Göç eden topluluklar, gittikleri yerlerde büyük ticaret şirketlerinin şubelerini açarak ticarî faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Bu göç, İran ekonomisinin bazı önemli unsurlarını kaybetmesiyle sonuçlanmıştır. Ancak buna rağmen, İran'da, özellikle İsfahan ve Yeni Culfa gibi bölgelerdeki Ermeni toplumu varlığını korumayı başarmıştır.²⁴

Tahran'daki Ermeni nüfusunun artışı 18. yüzyılda Kerim Han Zend döneminde başlamış, sonrasında Kaçarlar döneminde şehrin başkent ilan edilmesiyle hızlanmıştır.²⁵ 19. yüzyılda ise İran'ın Avrupa devletleriyle, özellikle Rusya ve İngiltere ile artan diplomatik ve ticarî bağları, Ermeni toplumuna yeni fırsatlar sunmuştur. Fethali Şah döneminden itibaren gelişen bu yeni siyasî ortamda, geniş uluslararası bağlantıları olan Ermeniler yeniden İran'ın toplumsal ve ekonomik yapısında etkili bir konuma gelmiştir. Bu süreçte devlet bürokrasisinde önemli roller üstlenmiş, özellikle de Dışişleri Bakanlığı'nda aktif görevler almışlardır.²⁶ 20. yüzyılda İran genelindeki Ermeni nüfusu giderek azalırken, Tahran tersine diğer bölgelerden gelen Ermenilerin yoğunlaştığı ve en kalabalık Ermeni topluluğunun bulunduğu bir yer hâline gelmiştir.²⁷ İran'daki Ermeni nüfusu, tarih boyunca farklı dönemlerde değişim göstermiştir. Kaçarlar dönemi ve Meşrutiyet öncesi İran'da Ermeni nüfusuyla ilgili düzenli istatistik bulunmadığından, bilgiler genelde Avrupalı gezginlerin tahminlerine dayanmaktadır. 19. yüzyılın ortalarında Fransız gezgin Flandin, Kaçar Devleti'nin nüfusunu 7 milyon, 9 milyon ve 13 milyon olarak tahmin etmiş ve en doğru sayının 13 milyon olduğunu belirtmiştir.

22 Bolat, *Ermeni Meselesinde İran'ın Rolü ve Osmanlı – İran İlişkilerine Etkileri*, 27-31.

23 Sarıççek, *İran Ermenileri*, 8.

24 Bolat, *Ermeni Meselesinde İran'ın Rolü ve Osmanlı – İran İlişkilerine Etkileri*, 27-31.

25 Sarıççek, *İran Ermenileri*, 5-6

26 Sarıççek, *İran Ermenileri*, 8.

27 Sarıççek, *İran Ermenileri*, 5-6

Ancak dönemin sınırlı kaynakları nedeniyle özellikle Ermeni nüfusa dair bilgiler eksik kalmıştır. Kilise kayıtları, 20. yüzyıl başlarında daha güvenilir veriler sunmuştur. Ermeni nüfusundaki değişim, devlet politikaları, yaşam standartları ve olumsuz koşullar nedeniyle şekillenmiştir. Baskılar, salgın hastalıklar ve soygunlar sonucu birçok kişi göç etmiş veya İran'ı terk etmiştir.²⁸ Özellikle 19. yüzyılın başlarına bakıldığında, Tebriz şehrinde yaklaşık 50 Ermeni ailesi bulunmaktadır. Bu dönem, bölgede yaşayan Ermeni topluluğunun hem sosyal hem de demografik yapısını anlamak için önemli bir referans noktası sunmaktadır. İran genelindeki Ermeni nüfusunun zaman içinde çeşitli nedenlerle artış veya azalış göstermesi, hem bölgesel hem de tarihsel dinamiklere bağlı olmuştur.²⁹

19. yüzyılda İran'ın Osmanlı Devleti ile sınır komşusu olan bölgelerinde dikkate değer bir Ermeni nüfusunun yaşadığı bilinmektedir. İngiliz arşiv kaynaklarının sunduğu veriler, özellikle Hoy, Salmas ve Urmiye bölgelerinde Ermenilerin toplam nüfusun yaklaşık %15 ila %20'sini oluşturduğunu ortaya koymaktadır. Bu topluluk, ticaret alanında aktif bir rol üstlenmelerinin yanı sıra, dini ve kültürel yaşantılarını sürdüren örgütlü bir cemaat yapısına sahip olma özelliğiyle de dikkat çekmiştir. 1895 yılında Tebriz'deki Ermeni nüfusunun 3000 kadar olduğu tahmin edilmektedir.³⁰ Yeni Culfa'da Ermeni hane sayısı 1851'de 371 (2.586 kişi), 1880'de 403 (2.692 kişi) ve 1916'da 610'a (3.748 kişi) yükselmiştir. Aynı dönemde İngiliz kaynaklarına göre Yeni Culfa'da 300-500, Tahran'da ise yaklaşık 250 Ermeni aile yaşamaktaydı. 1851'de İran'ın bazı şehirlerindeki Ermeni nüfusu şöyledir: Hemedan'da 235, Şavarin köyünde 318, Enzeli Limanı'nda 37, Şiraz'da 41, Buşehr'de 66 kişi. Güney Azerbaycan'da ise yaklaşık 4.815 Ermeni ailesi bulunmaktaydı ve bunların önemli bir kısmı (740 aile) Tebriz'deydi. Meşrutiyet döneminde Eugene Aubin'e göre Tebriz'in 26 mahallesinden 5'inde Ermeniler yaşarken, Urmiye köylerinde yaklaşık 6.000 Ermeni bulunmaktaydı. Nasırüddin Şah döneminde Mary Sheil, Yeni Culfa'da 600-800 Ermeni ailesi olduğunu belirtmiştir. 1902 kilise kayıtlarına göre İsfahan ve Azerbaycan Piskoposluklarına bağlı toplam Ermeni sayısı 81.510'dur, ayrıca Katolik ve Protestan mezheplerine mensup 5-6 bin kişinin varlığı bildirilmiştir. Ancak kaynaklar arasında zaman zaman

28 Tekin Tuncer - Z. Jafarov, "Kaçarlar Döneminde Ermeniler: Tumanyan Kardeşlerinin Ticari ve Finansal Faaliyetleri", *İran Çalışmaları Dergisi*, 8/2, (2024): 253.

29 Viladimir Minorsky, "Tebriz", *İslam Ansiklopedisi*, XII/I, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993), 92.

30 Ali Sinan Bilgili, "Tebriz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 40, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2011), 221.

farklılıklar vardır; örneğin Buşehr için 1868’de 14 aile (80 kişi), 20. yüzyıl başlarında ise yaklaşık 100 kişi olduğu belirtilmiştir. Kaçar döneminde devlet otoritesinin güçlenmesi ve ticaret yollarının güvenliği gibi olumlu gelişmeler, Ermeni nüfusunun artmasına katkı sağlamıştır. Ancak bu nüfus, dönemsel şartlar ve politikaların etkisiyle dalgalanmalar yaşamıştır.³¹ 1874 yılında Yeni Culfa’nın nüfusu yaklaşık 2500 kişiydi ve bunların %80’ini Ermeniler oluşturuyordu. Kaçarlar Dönemi’nde Ermenilere tanınan yeni olanaklar ve sağlanan destekler sayesinde, hem İran genelinde hem de Yeni Culfa’daki Ermeni nüfusunda 20. yüzyılın başlarına doğru yeniden bir artış kaydedilmiştir. 1770 yılında 30 olan aile sayısı, bu dönemde 711’e ulaşmıştır.³² Bununla birlikte İran’da Ermeni komitelerinin çeşitli şubeler açarak Osmanlı Devleti’ne karşı olumsuz faaliyetler yürütmeleri, Osmanlı topraklarındaki birçok Ermeni’nin İran sınırına doğru göç etmesine neden olmuştur. Osmanlı vatandaşı olan bu Ermenilerin, İran’a göç ederek Salmas, Urmiye, Hoy ve Batı Azerbaycan bölgelerine yerleştiklerine ilişkin önemli kanıtlar bulunmaktadır. Bu durum, İran Dışişleri Bakanlığı arşivlerinde yer alan ve en az 24 resmi mektubu kapsayan belgelerle açıkça doğrulanmaktadır.³³

Tebriz’de yaşayan Ermeniler genellikle İranlıların “Ermenistan” olarak adlandırdıkları Gala ve Lilava bölgelerinde yoğunlaşmıştı. 19. yüzyıl öncesinde Salmas bölgesindeki Ermeni nüfus oldukça sınırlıyken, 1880’li yıllarda bu nüfus anlamlı bir artış göstermiş ve bölge önemli bir genişleme kaydetmiştir. Bölgede iki yüz köyün yanı sıra çok sayıda okulun varlığı da bu büyümeyi somut bir biçimde yansıtmaktadır. Birinci Dünya Savaşı sırasında bölgenin Osmanlı güçleri tarafından ele geçirilmesi sonucu, bölgedeki Ermeni nüfusun önemli bir kısmı Tebriz’e göç etmiştir. 19. yüzyıl Ermeniler için hem refah hem de nüfus artışına sahne olmuştur ve böylece İran’daki Ermeni nüfusu yarım milyonu aşmıştır. Ancak 20. yüzyılda bu sayı belirgin bir şekilde azalmıştır. Bunun temel nedeni, Ermenistan Cumhuriyeti’nin kurulmasıyla birlikte birçok Ermeni’nin Azerbaycan’daki ve diğer bölgelerdeki yeni fırsatlar doğrultusunda anavatanlarına geri dönmesidir. Aynı zamanda Sovyetler Birliği’nin farklı bölgelerine yönelik teşvik politikaları da İran’daki Ermeni

31 Tuncer - Jafarov, “Kaçarlar Döneminde Ermeniler: Tumanyan Kardeşlerinin Ticari ve Finansal Faaliyetleri”, 253-254.

32 Bolat, *Ermeni Meselesinde İran’ın Rolü ve Osmanlı – İran İlişkilerine Etkileri*, 45-46.

33 Tohid Melikzade, “Birinci Dünya Savaşı’nda İran’da Ermeni ve Nesturilerin Ayaklanması”, *XVIII. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler (VI.Cilt)*, *Askerî Tarih Ayaklanmalar, İsyanlar, Darbeler ve İhtilaller Tarihi*, haz. Semiha Nurdan – Muhammed Özler, (Ankara: TTK Yayınları, 2022): 772.

nüfusunun azalmasında etkili olmuştur.³⁴ 19. yüzyılın başlarında, Azerbaycan eyaletine bağlı Tebriz, Hoy, Urmiye, Maku ve Meraga gibi bölgeler, yoğun bir Ermeni nüfusunu barındırmaktaydı. Öyle ki bu bölgelerde bazı köyler tamamen Ermeni nüfustan oluşmaktaydı. 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde Tebriz'deki Ermeni nüfusu yaklaşık 6 bin kişiye ulaşmıştı. Tebriz'de yaşayan Ermeniler genellikle İranlıların "Ermenistan" olarak adlandırdıkları Gala ve Lilava ilçelerinde yoğunlaşmıştı.³⁵

3. İran'da Ermeni Toplumsal ve Politik Örgütlenmesi: Tarihsel Bir İnceleme

Ermenilerde ulusal bilincin oluşumunda milliyetçilik akımının etkisi ile Osmanlı topraklarındaki Amerikalı Protestan misyonerlerin gerçekleştirdiği faaliyetler, Ermenileri isyan düşüncesine yönlendiren faktörler arasında bulunmaktadır.³⁶ Ermenilerin bir devlet kurma hayali, büyük ölçüde Avrupalı devletlerin desteği, müdahaleleri ve teşvikleriyle şekillenmiştir. Bu dönemde, Avrupa kamuoyu ve medyası da Ermeni meselesini uluslararası bir konu hâline getirmek için yoğun çaba harcamıştır. Özellikle Van bölgesinde meydana gelen olaylar, Avrupa basınında oldukça taraflı bir şekilde ele alınarak dikkat çekici hâle getirilmeye çalışılmıştır. Tüm bu süreçler, Ermenilerin ulusal bilincinin gelişimine katkı sağlayan unsurlar arasında yer almıştır.³⁷ Ayrıca ulusal bilincin Osmanlı Devleti tarafından Ermeni Millet Nizamnamesi'nin kabul edilmesiyle şekillenmeye başladığı ifade edilebilir. 18 Mart 1862 tarihinde Babıali tarafından onaylanan bu nizamname, yalnızca Ermenilere devlet içinde daha güçlü bir konum kazandırmakla kalmamış, aynı zamanda millî bilinçlerinin oluşumuna da önemli bir katkıda bulunmuştur.³⁸ Bunun yanı sıra, farklı mezheplerden oluşan Ermeni topluluklarını ortak bir çatı altında birleştirmesi, bu nizamnameyi öne çıkaran bir diğer önemli özellik olmuştur.³⁹ Ermenilere tanınan imtiyazlar, onların belirli sosyal

34 Sarıççek, İran Ermenileri, 8.

35 Bolat, *Ermeni Meselesinde İran'ın Rolü ve Osmanlı – İran İlişkilerine Etkileri*, 42-50

36 Gül, "1896 Van Ermeni İsyanı ve Sonrasındaki Gelişmeler", 139; Yusuf Sarınoy, "Rusya'nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918)", *Akademik Bakış*, 2 (2008): 71.

37 *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi* (BOA), Yıldız Esas Evrak (Y.EE.), 12-30, 1; *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi* (BOA), Dahiliye Nezareti Şifre (DH.ŞFR.), 142-63; *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi* (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK.), 55-106.

38 Özlem Karasandık, "Ayrılmaklı Ermeni Siyasal Örgütlerine Karşı Osmanlı Devleti'nin İlk Önlemleri ve Eleştiriler," *Ermeni Araştırmaları*, 16-17 (Kış 2004 - İlkbahar 2005).

39 Osman Köksal, "Ermeni Meselesinin Uluslararası Gündeme Taşınmasında Kilisenin Misyonu", *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, 9, (ed. M. Metin Hülagu, Musa Şaşmaz, Taha Niyazi Karaca), (Ankara: TTK, 2014): 5.

sorunlarla karşılaşmalarını engellemiştir.⁴⁰ Sosyokültürel ve ekonomik açıdan bakıldığında, Osmanlı topraklarındaki Ermenilerin Avrupa ile kıyaslandığında daha geniş haklara sahip oldukları sonucuna ulaşılabilir.⁴¹ Ayrıca, bu durumun Ermeni toplumunun kültür ve kimlik unsurlarını korumasına önemli bir katkı sağladığı da ifade edilebilir.⁴² Boğos Natanyan Osmanlı Devleti'nin Ermenilere ihtimam göstermesi, "tebaasının özellikle de Ermenilerin toprağından göçüne izin vermeyen, onu memnun etmeye çalışan tek devlettir"⁴³ ifadesi bu gerçeği ortaya koymaktadır.

Osmanlı Devleti'nde Ermenilere bu haklar verilirken Güney Kafkasya'da, Ermeni toplumunun siyasî arayışlarının hızla ivme kazandığı bir dönem yaşanmaktaydı. Bu süreç, bölgedeki toplumsal ve siyasal dinamiklerin önemli ölçüde hareketlenmesine sebep olmuş ve özellikle Tiflis şehri, çok sayıda farklı siyasî grup ve organizasyonun ardı ardına ortaya çıktığı bir merkez hâline gelmiştir. Her biri kendi ideolojik temelleri ve hedefleri doğrultusunda şekillenen bu yapılar, bölgedeki siyasal atmosferin hem çeşitlenmesine hem de derinleşmesine anlamlı bir katkı sunmuştur.⁴⁴ Tiflis, tarih boyunca dinî bir merkez olmanın ötesinde, özellikle 19. yüzyıl boyunca farklı topluluklar için sosyal ve siyasî anlamda da önemli bir yer hâline gelmiştir. Bu dönemde şehir, sadece dinî faaliyetlerin değil, aynı zamanda Ermeni çetelerinin örgütlenme ve hareket üssü olarak da dikkat çeken bir merkez konumuna ulaşmıştır.⁴⁵ Ermeni topluluğu, örgütlenme ve siyasî hareketlerini sürdürebilmek amacıyla Kafkasya bölgesinde son derece önemli bir yer olan Tiflis'i stratejik bir üs olarak seçmiştir. Örneğin Muş'tan Tiflis'e işçi olarak göç eden Ermeniler arasında, topluluğun lideri olan Christopher Mikaelian, yalnızca bir lider değil, aynı zamanda topluluğa eğitimle rehberlik eden bir figür olmuştur; bu kapsamda okuma yazma eğitimleri vererek gelen işçilerin eğitim seviyelerini yükseltmeyi amaçlamıştır. Bu eğitim ve örgütlenme çalışmaları sonucunda, kısa süre içinde Ermeni gençleri Mikaelian'ın etrafında toplanarak bir dayanışma

40 Recep Cengiz, "Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşu, Gelişimi: Sosyolojik Bir Yaklaşım", *Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler*, 4 (Kayseri: Kayseri Erciyes Üniversitesi Yayını, 2009): 10.

41 Salahi R. Sonyel, *Osmanlı Ermenileri*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2009), 35-36.

42 Halil Erdoğan Cengiz, *İngiliz-Ermeni İttifakı*, (İstanbul: Paraf Yayınları, 2010), 164.

43 Boğos Natanyan, *Sivas 1877*, (İstanbul: Bir Zamanlar Yayıncılık, 2008), 144.

44 Orhan Doğan, "Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaküstün (Rus Adalet Bakanı Y. Muravyev'in Ermeni Komitelerine İlişkin Raporu)", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20 (2008): 315.

45 *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi* (BOA), Sadaret Mektubi Kalemi Mühimme Evrakı (A.MKT.MHM), 546-33.

zemini oluşturmuşlardır. Nihayetinde, 1889 yılında Mikaelian'ın liderliğinde *Molodaya Armeniya* adıyla bilinen, Türkçe anlamı *Genç Ermeniler* olan ya da diğer ismiyle *Genç Ermenistan Komitesi* olarak anılan örgüt kurulmuş ve bu oluşum Ermeni siyasî yaşamında önemli bir adımı temsil etmiştir.⁴⁶ Bu yeni yapı, kısa bir süre sonra toplantılar için bir araya geldikleri pansiyonun adından esinlenilerek *Yujniye Nomera* (Güney Pansiyonu) ismiyle anılmaya başlanmıştır. Cemiyetin çekirdek kadrosunu geniş ölçüde genç Ermeniler, çoğunluğunu ise öğrenci olan erkekler ve kadınlar oluşturmuştur. Bu grubun temel dayanağı ise, Ermeni diasporasının önemli unsurlarından biri olarak kabul edilen *Droşak* (Bayrak ya da Sancak) isimli gruptan gelen üyelerden meydana gelmesidir. Komite'nin en başat amacı, Osmanlı sınırlarına yönelik operasyonlar düzenlemektir. Bu tür faaliyetlerin, sorunlu bölgelerdeki Ermeni meselelerini Avrupalı devletlerin dikkatine taşımak suretiyle reform süreçlerine hız kazandıracağı öngörülmektedir.⁴⁷ Bunun dışında, örgütün diğer çalışmaları arasında çeşitli grupların faaliyetlerini eşgüdüm içerisinde organize etmek, sınırı aşp Osmanlı topraklarına girerek halkın durumunu ve olası isyan potansiyelini gözlemlemek için casuslar görevlendirmek yer alıyordu. Ayrıca, Rus Transkafkasyası'nda örgüt mensuplarını olası silahlı çatışmalar için eğitmek, Türkiye sınır bölgelerine silah sevkiyatı yapmak amacıyla İran üzerinden kaçakçılık ağları kurmak gibi çok yönlü faaliyetler de planlanmıştır.⁴⁸

1885 yılında Mıgırdiç Portugalyan'ın Van'da bir Ermeni okulunda öğretmenlik yaptığı dönemde, onun rehberliğinde yetişen öğrenciler tarafından kurulan *Armenakan Örgütü*⁴⁹, Ermenilerin ilk milliyetçi örgütlü yapısı olarak kurulmuştur. Bu hareket, yalnızca kurucuları ve ilk mensuplarıyla sınırlı kalmamış; başka siyasî grupların da dikkatini çekmiştir. *Armenakan Komitesi*'nin üyelerinin önemli bir bölümünü Saint Petersburg'dan gelen ve burada eğitim gören öğrenciler oluşturmaktaydı. Bu grup, hem entelektüel çevrelerdeki dinamiklere hem de dönemin siyasî akımlarına duydukları merak ve katılım isteğiyle dikkat çekiyordu. Siyasî kimliği ve dinamik yapısıyla

46 Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, 146; Eduard Oganessian, *Vek Borbi*, T. I, (Münhen- Moskva, 1991): 77'den akt. Doğan, "Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaküstün", 315.

47 Halil Kemal Türközü, *Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezalimi*, (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1982), 13-14.

48 Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, 146.

49 Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, 96; Halil Özşavlı, "Ermeni Milliyetçilik Hareketlerinin Doğuşu Taşnak, İttihat ve Terakki İttifakı", *Ermeni Araştırmaları*, 41 (2012): 150.

dikkat çeken bu topluluğun sözcülüğünü, zengin bir Rus Ermenisi olan Konstantin Hatisyan üstlenmişti. Grup, Tiflis'te bir otelde gerçekleştirdikleri toplantılar sırasında kaldıkları yerin ismini benimseyerek *Severnye Nomera* olarak anılmaya başlanmıştı ve bu isim zamanla grubu tanımlayan bir kavram hâline gelmişti.⁵⁰ 1890 yılının yaz mevsiminde bir araya gelen Ermeni siyasî grupları, yoğun ve uzun tartışmalar sonucunda kurulması planlanan yeni bir teşkilatın programını şekillendirerek *Ermeni İhtilalcileri Birliği* adıyla yeni bir oluşumu hayata geçirmişlerdir. Bu teşkilatın kuruluş süreciyle ilgili bilgiler her ne kadar sınırlı olsa da ilk etapta en önemli hedefinin, tüm devrimci Ermenileri ve Ermeni siyasî gruplarını ortak bir çatı altında birleştirerek güçlerini koordineli bir şekilde organize etmek olduğu anlaşılmaktadır. Bu amaç, hem birlik için ortak bir zemin oluşturmayı hem de siyasî ve toplumsal etkinliği daha güçlü hâle getirmeyi içermektedir.⁵¹ İlk etapta dar bir çekirdek kadroya sahip olan *Genç Ermenistan Komitesi*, kısa süre içerisinde diğer şehirlerde şubeler açarak, giderek daha geniş bir etki alanına ulaşmıştır. Bu çerçevede, Osmanlı sınırına yakın İran şehirlerinde şubeler açmaya başlamış, bu kapsamda Tebriz, grubun merkezi hâline gelmiştir. Daha sonra Rusya, Türkiye ve İran'da bulunan *Droşak* şubeleri, *Ermeni Devrimci Federasyonu* ya da *Taşnaksutyun* adıyla bilinen yeni bir komiteye bağlanmıştır.⁵² Bu komite Tiflis'te, Kristapor Mikayelyan ve Simon Zavaryan gibi Rus Ermeni aydınları tarafından kurulmuştur. Kuruluşundan hemen sonra, İran'daki Ermeni üyeleri örgüte kazandırmak için temsilciler gönderilmeye başlanmıştır.

İlk *Taşnaksutyun* liderleri arasında Honan Davtyan, Nikol Duman, Rostom, Vardan, Farhat, Karo, Zakki, Hovsep Mirzayan ve Kovhannes Khan Masehyan yer alıyordu. İran'daki ana merkez Azerbaycan bölgesindeydi. 1892 yılında Komite'nin hedef ve yapısını belirlemek amacıyla ilk dünya kongresi Tebriz *Taşnaksutyun* bürosu tarafından çağırılmıştır. 1895 yılında bu büro, Tebriz merkez komitesiyle değiştirilmiştir. 1896 yılından itibaren İran *Taşnaksutyun* üyesi olan Yeprem Han, Reşt ve Anzali'de, aralarında çok sayıda Ermeni'nin de bulunduğu devrimcilerin örgütlenmesine önemli katkılar sağlamıştır. İran'da illegal faaliyetler yürüten bir diğer Ermeni komitesi *Hınçak Komitesi*'dir.

50 Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2005), 172.

51 Eduard Oganessian, *Vek Borbi*, T. I, (Münhen- Moskva, 1991): 77'den akt. Doğan, "Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaküstün", 315.

52 Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, 146; Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, (İstanbul: Belge Yayınları, 1976), 442-443; Kamil Ağa, "Ermenistan-Gürcistan İlişkileri", *Ermeni Araştırmaları*, 19 (2005): 62.

Bu komite, 1887 yılında İsviçre'de Rus Ermenileri tarafından kurulmuştur. Kısa bir zaman dilimi içerisinde komite, İran, Rus İmparatorluğu, Osmanlı Devleti, Avrupa, Amerika ve Balkanlar gibi geniş bir coğrafyada şubeler açmıştır. Hem Rus hem de Balkan devrimci hareketlerinden önemli ölçüde etkilenmesinin yanı sıra Marksist ideolojiden de derin ilham almıştır. Merkezi bir örgütlenme modeline dayanan bu yapı, Rus ve İran Ermenistanı'nın derhal özgürleştirilmesini hedeflemiş, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermeniler için tam bağımsızlık talep etmiştir. Bu bağlamda, komite, erken dönem Ermeni siyasî partileri arasında bu tür hedefleri doğrudan benimseyen tek örnek olmuştur. Nihai amacı, devrimci bir süreçle gerçek bir sosyalist toplumun temellerini atacak ulusal demokratik bir devlet inşa etmektir.⁵³ Ermeni diasporasındaki üç ana akım Ermeni siyasî partisinden biri olarak kabul edilen bu komite, günümüzde Kuzey ve Güney Amerika, Avrupa, Orta Doğu'nun birçok ülkesinde ve Ermenistan Cumhuriyeti'nde faaliyetlerini sürdürmektedir. İran'da *Hınçak Komitesi*'nin ilk şubesi muhtemelen 1890 veya 1891 yılında Tebriz'de kurulmuştur. Bunu takip eden yirmi yıllık süre zarfında, komite şubeleri ülke genelinde geniş bir yayılım göstermiştir. Özellikle Salmas, Urmiye ve Azerbaycan'ın farklı köylerinde, bunun yanı sıra Raşt, Anzali, Kazvin, Koy, Meraga, Tahran ve İsfahan banliyösündeki Yeni Culfa bölgesinde yaygın bir şekilde örgütlenmiştir.⁵⁴

Komite küçük silahlı gruplar oluşturmuştur. Bir kısım komite üyeleri genellikle okul öğretmeni veya müdür gibi pozisyonlarda görev alıyor, bu sayede çalışırken yeni üyeler kazanmaya da olanak buluyorlardı. Sosyal etkinlikler çerçevesinde tiyatro grupları oluşturuluyor, kadın dernekleri çeşitli organizasyonlar düzenliyor ve edebiyat okuma etkinlikleri gerçekleştiriyorlardı. Bunun yanı sıra, sosyal ve politik konular üzerine dersler de veriliyordu. Ancak, Ermeni Devrimci Federasyonu üyeleriyle sık sık çatışmalar yaşanmaktaydı. Silahlar ve askerler, genellikle Osmanlı Devleti'ne, özellikle de Van bölgesine sevk ediliyordu. Zaman zaman, İran sınırında yer alan manastırlar ile Culfa'daki St. Stepanos Nakhavka gibi stratejik noktalar, Osmanlı ve Rus imparatorlukları tarafından uygun lojistik üsler olarak değerlendiriliyordu.⁵⁵ Zira Van Vilayeti, önemli bir Ermeni nüfusuna ev sahipliği yapması nedeniyle, hem Batılı devletlerin hem de bu devletler tarafından desteklenen Ermeni propagandist

53 Aram Arkun, "Hnç'ak", <https://www.iranicaonline.org/articles/hncak>. Erişim Tarihi: 08.02.2025, sa.12:10.

54 Arkun, "Hnç'ak", <https://www.iranicaonline.org/articles/hncak>.

55 Arkun, "Hnç'ak", <https://www.iranicaonline.org/articles/hncak>.

din adamları ile devrimci örgütlerin en fazla ilgi gösterdiği bölgelerden biri olarak öne çıkmıştır.⁵⁶ Bu nedenle Van Vilayeti Ermeni milliyetçileri için önemli bir düşünce ve eylem merkezi hâline gelmiştir. Bu durum, 3. Ordu tarafından hazırlanan raporda da açıkça ifade edilmiştir.⁵⁷

Van'ın Ermeniler açısından ne denli stratejik bir konumda bulunduğu, Amerikalı misyonerlerin açıklamalarından da anlaşılmaktadır. Misyonerler, Van'ı “Ermenilerin kalbi” olarak tanımlamışlardır.⁵⁸ Nitekim Yüksel, Elizabeth Ussher'in mektuplarına yönelik analizinde, Amerikan Board misyonerlerinin bölgede Ermeni toplumuyla geliştirdiği yakın ilişkilerin, zamanla yalnızca dini ve insani yardım kapsamını aşmakla kalmayıp, siyasi bir boyut kazandığını ifade etmektedir. Misyonerlerin Osmanlı yönetimine yönelik eleştirel yaklaşımları, özellikle Ermeni isyanları sürecinde belirginleşmiştir. Bu çerçevede, Ussher'in yazışmaları sadece insani yardım faaliyetlerinin bir yansıması olarak değil, aynı zamanda Osmanlı politikalarının Batı kamuoyuna iletilmesinde bir araç olarak işlev gördüğünü ortaya koymaktadır. Amerikan misyonerlerinin bölgede sürdürdüğü yardım faaliyetleri, zaman içinde kaçınılmaz olarak siyasi bir karaktere bürünmüş ve Osmanlı yönetimiyle olan ilişkiler bağlamında gerilimlere yol açmıştır. Ussher'in mektuplarında Osmanlı otoritelerinin sıklıkla eleştirildiği ve Ermenilere yönelik uygulamaların misyoner perspektifiyle Batı'ya aktarıldığı gözlemlenmiştir.⁵⁹ Bu değerlendirmeler, misyonerlerin faaliyetlerinin sadece dini veya insani yardım odaklı olmadığını, aynı zamanda diplomasi ve propaganda amaçlı işlevler üstlendiğini açıkça ortaya koymaktadır.

Van'ın bu stratejik önemi nedeniyle, Ermeni milliyetçi ruhanilerin örgütsel faaliyetlerini burada yoğunlaştırmayı tercih ettikleri görülmektedir. Örneğin, eski Ermeni Patriği Mıgırdiç Khrimian, Ermenileri örgütlemek ve Van'ı Ermeni ihtilal hareketinin merkezi hâline getirmek amacıyla bölgeye yerleşmiştir.⁶⁰

56 *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi* (BOA), Yıldız Esas Evrak (Y.EE.), 12-30/1.

57 *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, 1, (Ankara: Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, 2005), V.

58 Abidin Temizer, “Van’da Amerikan Board Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Amerikan Hastanesi”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVID)*, 2/2 (2013): 173.

59 Mevlüt Yüksel, “Amerikan Board Misyonerlerinden Elizabeth Freeman Barrows Ussher’in Mektuplarında 1915 Van Ermeni İsyanı ve Osmanlı Kayıtları.” *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, no. 67 (Ocak 2020): 563–600.

60 Cevdet Küçük, “Van’daki Ermeni İsyanları”, *Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu*, (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, 1990): 137.

İran sınırları içinde faaliyet gösteren Ermeni komiteciler, faaliyetlerini belirli stratejik bölgelerde yoğunlaştırmışlardır. Tebriz'in dışında bu bölgeler arasında Salmas, Urmiye, Hoy, Kotur, Maku ve Dilman öne çıkmaktadır. Söz konusu yerler, rastgele bir seçimden ziyade, askerî ve siyasî açıdan stratejik gerekçelere dayalı olarak belirlenmiştir. Bu gerekçeler şu şekilde sıralanabilir; bahsi geçen şehirlerin Osmanlı Devleti sınırına yakın olması ve bu durumun silah ile mühimmat transferini kolaylaştırması, bölgedeki Ermeni nüfusunun hatırı sayılır bir yoğunluğa sahip olması, bu nüfusun, komite hareketlerine kayda değer bir destek sunması, İran yönetiminin Ermeni grupların faaliyetlerine genellikle kayıtsız kalması ve bunun komiteciler için daha geniş bir hareket alanı yaratması, Rusya ve Kafkasya üzerinden silah, mühimmat ve komite üyelerinin taşınmasının kolay biçimde sağlanabilmesi. Bu koşullar, komitecilerin adı geçen bölgeleri lojistik ve operasyonel merkezler hâline getirebilmelerine olanak tanımıştır.⁶¹ Tebriz, *Taşnaksutyun*'un kuruluşunun ilk yıllarında Azerbaycan'ın stratejik önemi ve bölgedeki yerel Ermeni nüfusun varlığı nedeniyle merkezi bir role sahip olmuştur. Bu konum, özellikle Osmanlı ve Rus sınırlarına yakın bir üs sağlayarak çeşitli faaliyetler için elverişli bir zemin hazırlamıştır.⁶² Komitenin temel hedefi, aynı amaca hizmet eden tüm Ermeni örgütlerini tek bir çatı altında, yani *Taşnaksutyun* bünyesinde birleştirmek olmuştur.⁶³ İran yönetimi, topraklarında Ermeni *Taşnaksutyun* Komitesi'nin nispeten özgür bir şekilde faaliyet göstermesine imkân tanıyan bir ortam oluşturmuştur. Bu durum, İran topraklarını *Taşnaksutyun* Komitesi açısından hem manevî bir merkez hem de güvenli bir sığınma alanı hâline getirmiştir.⁶⁴ En önemli desteğini ise Tebriz'deki Lilava bölgesinden almaktaydı.⁶⁵

İran'ın sağladığı bu elverişli şartlar, ülkeye yalnızca bölgesel bir merkez olma özelliğinden daha fazlasını kazandırarak, stratejik bir harekât üssü işlevi yüklemiştir. Bu stratejik konum, İran'ı bölgedeki devrimci faaliyetler için vazgeçilmez bir lojistik ve operasyon merkezi hâline

61 Bolat, *Ermeni Meselesinde İran'ın Rolü ve Osmanlı – İran İlişkilerine Etkileri*, 103.

62 Aram Arkun, “Daşnak”, <https://iranicaonline.org/articles/dasnak>. Erişim Tarihi: 07.02.2025, sa.13:20.

63 Sedat Laçiner; *Türkler ve Ermeniler, Bir Uluslararası İlişkiler Çalışması*, (Ankara: Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurulu Yayını, 2005), 303.

64 Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, 173.

65 Amurian and M. Kasheff; “Armenians of Modern Iran”, *Encyclopedia of Iran*, <http://www.iranica.com/articles/armenians-of-modern-iran>. Erişim tarihi. 05.02.2025, sa.14:50.

getirmiştir. İran'daki *Taşnaksutyun* daha genellikle ülkenin kuzeybatı bölgesinde toplanmış olup, özellikle Tebriz, Salmas ve Hoy bölgelerinde aktif olmuşlardır. Transkafkasya'dan gelen saha çalışanları ise Rusya-İran sınırını geçerek, öğretmen, rahip, hacı ya da tüccar kimlikleri altında faaliyet göstermişlerdir. Bu kişiler çeşitli şubeler kurarak isyan fikirlerini yaymaya başlamış ve aynı zamanda Osmanlı topraklarına giriş yapmak için hazırlıklar gerçekleştirmişlerdir. *Taşnaksutyun* Komitesi'nin lider kadrosu arasında, *Duruşak* grubunun eski üyelerinden biri olan ve aynı zamanda Tebriz'deki ilk *Taşnakist* örgütlenme faaliyetlerini yürüten Tigran Stepanyan (Stepanian)'da bulunmaktaydı. Stepanyan, 1891 yılında Tebriz'e gelerek burada Khariskh Zina-gordzaran (Merkezi Silah Fabrikası) adını verdiği küçük bir silah üretim tesisi kurmuştur.⁶⁶ Komitenin kuruluş tarihiyle ilgili bir kaynak, silah fabrikasının kurucuları arasında Aristakes Zorian (Karo), Galust Aloyan (Toros) ve Katanian'ı (muhtemelen bir takma ad) sayarken, Azerbaycan Vrej (İntikam) Merkez Komitesi tarafından hazırlanıp *Taşnaksutyun*'un 1907 yılında Viyana'da düzenlenen Dördüncü Genel Kongresi'ne sunulan raporda farklı bir bilgiye yer vermiştir. Bu raporda, söz konusu fabrikanın yalnızca Katanian(ts) tarafından kurulduğu ifade edilirken, silahların nakliyyeye hazırlanması fikrinin Konstantin Khatisyan'a ait olduğu belirtilmektedir. Ayrıca, aynı rapor, 1891-1906 yılları arasında bu fabrikada toplam otuz altı işçinin çalıştığını da aktarmaktadır.⁶⁷ Bunun yanı sıra, Osmanlı istihbarat birimleri, Salmas'ın Rumtepe, Kalırcın köylerinde de silah üretimi ve tamiri için atölyeler kurulduğunu tespit etmiştir.⁶⁸ Silah üretim tesisi, çeşitli Ermeni şehirlerinde faaliyet gösteren şubeleriyle geniş bir ağ oluşturmuştur. Bu şubelerin en önemlilerinden biri, Tebriz şehrinde yer alan, ağırlıklı olarak bir montaj tesisi olarak faaliyet gösteren yapıydı.⁶⁹ Tesiste, Rusya'daki Tula silah fabrikasında eğitim almış yetenekli işçiler görev yapmaktaydı. Askerî ekipmanlar Tula'daki komite ajanları aracılığıyla temin edilmekteydi. Rusya'daki Tula silah fabrikasından temin edilen silahlar ve mühimmat gibi askerî malzemeler, Tula ve Tiflis'teki Rus cephanelik işçilerinden satın

66 Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, 173; Hourı Berberian, "The Dashnaksutian an the Iranian Constitutional Revolution, 1905-1911", *Iranian Studies*, Volume 29, nos. 1-2, (Winter/Spring 1996): 9. 7-33. Arkun Tebriz'de kurulan bu küçük silah atölyesinin adını Xarixs (Çapa) olarak vermektedir. Bkz. Aran Arkun, "Daşnak", <https://iranicaonline.org/articles/dasnak>. Erişim Tarihi: 08.02.2025, sa.12:50.

67 Berberian, "The Dashnaksutian an the Iranian Constitutional Revolution", 9.

68 *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi* (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahrirâtı (Y.PRK.UM), 34-67.

69 Arkun, "Daşnak", <https://iranicaonline.org/articles/dasnak>.

alınmaktaydı. Bu malzemeler, çeşitli Kafkas şehirlerinde depolandıktan sonra Tebriz'e taşınmaktaydı. Tebriz'de montaj işlemleri tamamlanan ekipmanlar İran-Türkiye sınırının farklı noktalarına sevk edilip ardından bu sınır üzerinden Osmanlı topraklarına ulaştırılmaktaydı.⁷⁰ Bu girişim, hem bölgedeki faaliyetleri genişletme hamlesi hem de *Taşnaksutyun* hareketine gereken silah ve mühimmat desteğini sağlama amacı taşımıştır.⁷¹

İran'ın çeşitli bölgelerinde, özellikle stratejik öneme sahip Urmiye, Anzali Hoy, Maku, Yeni Kazvin, Reşt, Salmas ve Tebriz'de etkin şekilde faaliyet gösteren Ermeni komiteciler, bölgedeki örgütlenme çalışmalarına ağırlık vermiştir. Bu gruplar, yalnızca yerel düzeyde değil, aynı zamanda uluslararası arenada etkili olabilecek yapılarla ilişki kurmaya önem verirken, toplumsal ve siyasal dinamikleri kendi hedefleri doğrultusunda yönlendirme çabalarıyla öne çıkmıştır. Örgütlenme faaliyetlerini bu merkezlerde sürdürerek, siyasî etkilerini artırmayı ve bölgesel hedeflerine ulaşmayı amaçlamışlardır.⁷² Salmas, Osmanlı Devleti'ne yönelik gerçekleştirilen saldırılar açısından oldukça stratejik bir konumda yer alıyordu. Van'a yaklaşık 180 kilometre mesafede bulunan bu şehir, çevresinde stratejik öneme sahip pek çok yerleşim yerine ev sahipliği yapıyordu. Bölgede özellikle Heftvan, Hassova, Dilman ve Kalasar gibi sınırın hemen yanında konuşlanmış Ermeni köyleri dikkati çekmekteydi. Salmas'ın doğrudan komşu olduğu Hoy şehri ise, Ermenilerin en etkin ve yoğun faaliyet gösterdiği merkezlerden biri olarak dikkat çekiyordu. Hoy'dan Bayezid ve Van gibi yerleşim yerlerine olan mesafe yaklaşık 150 kilometreydi ve bölgedeki ulaşım ağları bu mesafeyi kat etmek için uygun imkânlar sunuyordu. Öyle ki, Hoy ile Van arasında yer alan Kotur ve Saray yolları, silah ve mühimmat taşımacılığı açısından oldukça elverişli bir güzergâh olarak öne çıkıyordu. Özellikle Hoy ve Salmas arasında konumlanan Dilman bölgesinden geçen Kotur-Saray hattı, Ermeniler için en sık başvuru olan önemli ulaştırma yollarından biri hâline gelmişti. Hem stratejik konumu hem de bu yollar üzerindeki kritik rolüyle, Salmas ve çevresi dönemin hareketli bir sahnesi olarak adeta dikkatleri üzerine çekiyordu.⁷³ Ermenilerin silah deposu

70 Cumhuriyet Başbakanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Başkütâbet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK), 35-29; Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, 173; Berberian, "The Dashnaksutian and the Iranian Constitutional Revolution", 9; Amurian and Kasheff, "Armenians of Modern Iran".

71 Melikzade, "Birinci Dünya Savaşı'nda İran'da Ermeni ve Nesturilerin Ayaklanması", 771.

72 Bolat, *Ermeni Meselesinde İran'ın Rolü ve Osmanlı – İran İlişkilerine Etkileri*, 91.

73 Bolat, *Ermeni Meselesinde İran'ın Rolü ve Osmanlı – İran İlişkilerine Etkileri*, 103-104.

ve aynı zamanda harekât merkezi olarak yoğun bir şekilde kullandıkları Salmas-Dilman bölgesi, o dönemde fiili olarak Ermenilerin kontrolü altında bulunmaktaydı. Bu bölge, hem stratejik önemi hem de askeri operasyonlar için sağladığı elverişli koşullar nedeniyle Ermeniler için kritik bir üs işlevi görmekteydi.⁷⁴

Taşnaksutyun mensuplarının geçişi açısından önemli bir durak noktası, Osmanlı sınırının İran tarafında yer alan Salmas bölgesindeki Derik köyünde Aziz Astuacacın (Derik) Ermeni Manastırıydı.⁷⁵ Aziz Astuacacın (Derik) Manastırı, sınır geçilmeden önce stratejik bir geri çekilme noktası olarak önemli bir rol oynamıştır.⁷⁶ Stratejik askerî konumu nedeniyle dikkat çekmeye başlamıştır.⁷⁷ 1890'lı yıllarda, uzun zamandır harap durumda bulunan manastır, Van'da 1885 yılında kurulan ilk Ermeni siyasî ve devrimci partisi *Armenakan* ile *Taşnaksutyun* tarafından restore edilerek hem sığınak hem de cephanelik olarak kullanılmaya başlanmıştır. Burası silah transferi için bir karakol olarak kullanılmıştır. Örneğin, 1896 yılına kadar fabrika 600 ateşli silah üretmiştir. 1904 ve 1905 yıllarında toplamda altmış altı ateşli silah manastırdan Osmanlı sınırına taşınmıştır.⁷⁸ Ayrıca Maku'daki Aziz Taddeos ve Culfa'daki Aziz Stepanos Nakhavkay manastırları da Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni komitelerine silah, savaşı kaçakçılığı için uygun istasyonlardı; ikincil bir güzergâh Hoy üzerinden Van'a geçiyordu. Enzeli, Reşt ve Astara, Bakü ile iletişim için önemli merkezlerdi.⁷⁹ Bu transferler genellikle Salmas-Başkal-Şam rotasından gerçekleşirken, bazı durumlarda Hoy-Kotur hattı da kullanılmıştır. Ateşli silahların yanı sıra, gazeteler, broşürler ve diğer yayın materyalleri de taşınmaktaydı. Örneğin, 1905 yılında 7.000 adet *Droşak*, Osmanlı topraklarına ve Kafkasya'ya ulaştırılmıştır. 1899-1905 yılları arasında manastırdaki bu faaliyetler büyük ölçüde sorunsuz bir şekilde devam etmiş olsa da, Azerbaycan'daki *Taşnaksutyun* yanlısı bir kaynak, "Türk ve Rus konsoloslarının talebi üzerine" manastırda yaklaşık yedi-sekiz kez arama yapıldığını ve bu aramaların herhangi bir olay ya da ciddi sonuç olmaksızın gerçekleştirildiğini belirtmektedir. Silah fabrikası ve manastırların dışında,

74 Bolat, *Ermeni Meselesinde İran'ın Rolü ve Osmanlı – İran İlişkilerine Etkileri*, 112.

75 Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, 174.

76 Berberian, "The Dashnaksutiun an the Iranian Constitutional Revolution", 9.

77 Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, s. 174.

78 Berberian, "The Dashnaksutiun an the Iranian Constitutional Revolution", 9 - 10.

79 Arkun, "Daşnak", <https://iranicaonline.org/articles/dasnak>.

Taşnaksutyun ayrıca fedailerinin hareketlerini desteklemek için dört ayrı “ev” işletmiştir.⁸⁰ Manastırın bulunduğu konumun stratejik önemi, yerel Kürt toplulukları ve Türk güvenlik güçleri tarafından uzun yıllardan beri iyi bir şekilde bilinmekteydi. Bu durum, özellikle Kürt nüfusunun yoğun olduğu bölgelerde, dış unsurların varlığına tepki duyan yerel aşiret üyeleriyle zaman zaman yaşanan çatışmaları beraberinde getirmiştir. Van çevresine giren silahlı gruplar, sınırdaki artan gerilimlerin de katkısıyla çatışmalara yol açmıştır. Bu bağlamda, 21 Temmuz 1894 tarihinde Derik'te büyük ölçekli bir çatışma meydana gelmiştir. Bölgedeki bazı Kürtlerin desteğini alan Türk askeri gücü, sınırı aşarak manastıra operasyon düzenlemiştir. Ancak bu girişim, Ermeni komitecilerinin direnişiyle karşılaşmıştır.⁸¹

Taşnaksutyun faaliyetlerini gerçekleştirmek ve sürdürebilmek amacıyla, Maku civarındaki Aziz Taddeos Tapınağı ile birlikte Aras Nehri üzerinde yer alan Aziz Stephen Tapınağı, birer merkez olarak kullanılmaktaydı. Tebriz'de, 1909-1912 yılları arasında yayımlanan haftalık Aravat dergisi, daha sonra Garabar adıyla bilinen ve ardından ismi Garadag olarak değiştirilen 1913-1914 yıllarındaki aylık dergiyle dikkat çekmişti. Komitenin yayın organı olarak, Aravat'ın yerini alan 1914-1920 yılları arasında yayımlanan haftalık Ayg dergisi ise bu sürece önemli bir katkı sağlamıştır. Bunun yanı sıra, komiteye bağlı gençler tarafından çıkarılan ve özellikle genç kitleye hitap eden haftalık gençlik dergisi Arşaloys da bu yayın etkinlikleri arasında yer alıyordu.⁸² Bunun yanında Azerbaycan Merkez Komitesi ise Van genelinde himayesi altında 242 gruba ayrılmış, toplamda 2.000'den fazla üyeyi barındırıyordu. Bu gruplar arasında kadın üyeler de bulunuyordu ve bunlar, Van'daki toplam *Taşnakist* üyeliğinin yaklaşık yüzde 30'unu temsil ediyordu. Kadınların çatışmalara bizzat katılım gösteren fedailer olduğuna dair kesin kanıt bulunmamakla birlikte, bir kısmının propaganda faaliyetleriyle ilgilendiği ve silah transferine dâhil olduğu bilinmektedir. Her bölgedeki kadın üyeler, o bölgenin toplam üyelerinin yaklaşık yüzde 24'ünü oluşturuyordu. Örneğin, Tebriz'de bu oran yüzde 21, Reşt'te yüzde 27,5, Enzeli'de yüzde 24 ve Kazvin'de yüzde 24,5 seviyesindeydi. Ancak Hoy ve Erdebil bu genellemeye istisna teşkil etmektedir; Hoy'da kadın üyelik oranı toplamın yaklaşık yüzde 13,5'ini oluştururken, Erdebil'de bu oran önemli ölçüde daha yüksek olup

80 Berberian, “The Dashnaksutian and the Iranian Constitutional Revolution”, 10.

81 Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, 174.

82 Amurian and Kasheff, “Armenians of Modern Iran”.

yüzde 57'ye ulaşmaktadır. Tebriz'de, *Taşnaksutyun Komitesi* ideolojilerinin Ermeni kadınları arasında yayılması amacıyla, Maro (Mariam Makarian olarak da bilinmektedir) ve Bayan Atoyan adlı iki üyenin evleri merkez olarak kullanılmıştır. Satenik Matinian (Bayan Çiçek adıyla da anılmaktadır), partinin hem Tebriz hem de Salmas bölgelerindeki faaliyetlerinde aktif rol oynayan önde gelen isimlerinden biri olarak sık sık vurgulanmaktadır. Erkekler ve kadınlar arasında kazandığı saygı ile ön plana çıkan Matinian, aynı zamanda *Tebriz Ermeni Kadın Hayırseverler Derneği*'nin lideri ve en önemli ilham kaynaklarından biri olmuştur.⁸³

Taşnaksutyun mensupları, uzun yıllar Asya eyaletlerine sızarak Türkiye'nin İran ve Rusya sınırındaki komşu bölgelerinde faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Bu süreçte, Osmanlı Devleti topraklarında yerleşik Ermenilerin bulunduğu yerlere gizlenmiş bir şekilde küçük ölçekli çete grupları oluşturulmuş, komite şubeleri kurulmuş ve yoğun bir propaganda faaliyeti yürütülmüştür. *Taşnaksutyun*lar, yalnızca kendi topluluklarından değil, diğer etnik ve siyasi gruplardan da destek elde etmeyi amaçlamıştır. *Hınçak*larla benzer şekilde, bu hedef doğrultusunda farklı milletlerle bağlantılar kurmaya çalışmışlardır. Kürtler ise stratejik bir öneme sahip potansiyel bir müttefik olarak değerlendirilmiştir. Kürtlerle dostane ilişkiler geliştirmek, iş birliği sağlamak ve onları kıskırtmak adına sistematik girişimlerde bulunulmuştur.⁸⁴ Bu doğrultuda, özellikle Van ve Muş çevresindeki Kürt bölgelerine organizatörler gönderilmiştir. Bu organizatörlerden biri, Dersim [Tunceli]'deki aşiretler arasında faaliyet gösteren Yezinkatsi Keri (Ruben Şişmanyen) olmuştur. Bunun yanı sıra *Taşnaksutyun*lar, Dersim [Tunceli]'deki bazı aşiretlerin desteğini Cenevre'de yaşayan Abdurrahman isimli bir Kürt aracılığıyla kazanmayı çalışmışlardır. Abdurrahman, Kürtçe yazılar yazarak Kürtleri *Taşnaksutyun*larla mücadeleye katılmaya teşvik etmiş, onları hükümete karşı eylemlerden uzak durmaya veya Ermenilere yönelik zararlı faaliyetlerden kaçınmaya çağırmıştır.⁸⁵

Osmanlı Devleti, Ermeni *Taşnaksutyun* Komitesi'nin İran topraklarından gerçekleştirdiği saldırılarına karşı harekete geçmiştir. Bu süreç, 1905 yılının sonlarında Osmanlı birliklerinin Vezneh (Urmiye Gölü'nün güneybatısı)

83 Berberian, "The Dashnaksutyun and the Iranian Constitutional Revolution", 10-11.

84 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Sadaret Hususi Evrakı (Y.A.HUS), 275-77.

85 Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, 175.

ve Lahican'a (Hazar Denizi çevresinde, Reşt'in güneydoğusu) giriş yapmasıyla başlamıştır. Halk, aynı dönemde, Tahran'da protesto gösterileri düzenlenmekte ve Osmanlı himayesi talebinde bulunmaktaydı. Haziran 1906'da ise Musul'dan harekete geçen Osmanlı kuvvetleri, İran sınırına doğru ilerlemiştir. Sovyet Ermenisi bilim insanı V. A. Bayburdyan'a göre bu harekât, Osmanlı ordusunun Urmiye'nin stratejik ve ekonomik önemine bağlı olarak bölgeye yönelme niyetinde olduğu iddiasında bulunmaktadır. Bir yıl sonra, Temmuz 1907'de Osmanlı birlikleri Van'dan hareketle batı Urmiye'ye girmiş ve bölgedeki köylerde bulunan direniş noktaları ile yerel meclisleri etkisiz hâle getirmiştir. Sonbahar aylarında ise Daştebil ve Oşnu gibi kuzeybatı İran yerleşim yerleri Osmanlı kontrolüne geçmiştir. Ayrıca yaz mevsiminde Urmiye'nin Targavar, Daşt ve Margavar bölgelerinde Osmanlı hâkimiyeti daha da pekiştirilmiştir. Bu ilerleme, özellikle Ermeni ve Süryani topluluklarının binlerce üyesini kuzeye ve doğuya doğru göç etmeye zorlamıştır. *Taşnaksutyun* açısından ise bu gelişmeler ciddi bir tehdit anlamına gelmekteydi. Zira Osmanlı kuvvetlerinin bu bölgelere ilerleyişi, örgütün hem faaliyet merkezini hem de yoğun Ermeni nüfusuna ev sahipliği yapan bu bölgelerdeki varlığını doğrudan tehlikeye atmıştı. Komite, aynı zamanda İran'ın II. Abdülhamid liderliğindeki Osmanlı güçlerini durduracak yeterli kaynaklara, diplomatik güce veya etkiye sahip olmadığını gözlemlemekteydi. Ancak 24 Temmuz 1908 tarihinde Jön Türk Devrimi'nin gerçekleşmesi ve anayasanın yeniden yürürlüğe girmesinin ardından, *Taşnakların* yayın organı *Duruşak*'ta İran'a yönelik Osmanlı tehdidine ilişkin uyarılar sona ermiştir. Bu değişimin arkasında büyük ölçüde iki neden bulunmaktaydı. İlk neden, *Taşnakların* Jön Türklere yönelik desteğiyle ilişkilendirilirken, diğer nedenler tarihsel bağlama ve döneme özgü siyasal gelişmelere dayandırılmaktadır.⁸⁶ Bu desteğe karşın *Taşnaksutyun* eski Sovyetler Birliği ile Türkiye'nin Ermenilerin yaşadığı toprakları içeren bağımsız bir Ermeni devleti kurulması yönündeki mücadeleye öncülük etmiştir. İran yönetiminde kalmış olan ve bazı Ermeni araştırmacı ve yazarlar tarafından tarihi Ermenistan⁸⁷ olarak nitelendirilmiş olan küçük bir bölümüne yönelik hiçbir talepte bulunmamış olması oldukça dikkat çekicidir.⁸⁸ Ancak *Hınçak* Komitesi Rusya ve İran Ermenistan'ının derhal kurtarılmasını ve sözde Osmanlı Ermenistan'ının

86 Berberian, "The Dashnaksutian an the Iranian Constitutional Revolution", 16-17.

87 Arkun, "Hnç'ak", <https://www.iranicaonline.org/articles/hncak>.

88 Arkun, "Daşnak", <https://iranicaonline.org/articles/dasnak>.

tam bağımsızlığını savunan, bu talepleriyle erken dönem Ermeni siyasî hareketleri arasında öne çıkmıştır.⁸⁹

Ermeni Tarihçi Hratch Dasnabedian'a göre, silah, mühimmat ve diğer askeri malzemelerin taşınmasında kullanılan güzergâhlar, aynı zamanda bu bölgedeki silahlı grupların geçiş yollarını da kapsamaktaydı. Bu bağlamda öne çıkan rotalar şunlardı: Derik Manastırı Güzergâhı: Salmas'tan başlayarak Van hattına uzanan bu güzergâh, Van Gölü'nün güneyinden Lernabar üzeri Sasun'a bağlanıyordu. St. Thaddeus (Karakilise) ve Stepanos Nakhavaka Manastırları Güzergâhı: Nahçıvan'dan Van'a kadar uzanan bu yollar, önemli stratejik bağlantılar sağlamaktaydı. Ağrı Dağı Güzergâhı: Erivan ile Van arasında doğrudan bir bağlantı sunuyor ve bölgenin en önemli lojistik rotalarından biri olarak dikkat çekiyordu. Eleşkirt Güzergâhı: Kars'tan Ahlat'a uzanan bu hat, bölgedeki hareketlilik için kritik bir işlev üstlenmişti. Kars-Sasun Hattı: Pasen üzerinden ilerlerken tarım alanlarına da ulaşabilen bu güzergâh, stratejik amaçlarla sıkça kullanılıyordu. Batum-Kars-Sasun Güzergâhı: Batum üzerinden sağlanan lojistik sevkiyatları destekleyen önemli bir ağ niteliğindeydi. 1916 yılında İngiltere Savaş Bakanlığı tarafından hazırlanan "Lines of Communication Between Turkey and Persia" raporu,⁹⁰ bu yolların stratejik önemini detaylı biçimde analiz etmişti. Rapora göre 20. yüzyıl başlarına ait önemli rotalar şu şekildeydi: Bayezid-Hoy Arası: 152 kilometre uzunluğunda olup lojistik açısından oldukça uygun şartlar sunuyordu. Hoy-Tebriz Arası: Toplam 150 kilometre olan bu yol genellikle Merand üzerinden geçmekteydi. Van-Bayezid Arası: 161 kilometrelik bu rota, ulaşım ve lojistik için avantajlıydı. Van-Hoy Arası: Saray ve Kotur bağlantılı 149 kilometrelik güzergâh, alternatif olarak Seyvan-Kotur hattıyla güçlendirilmişti. Van-Dilman Arası: Başkale ve Hanasor üzerinden geçen 177 kilometrelik bu yol lojistik açıdan işlevseldi. Başkale-Urmiye Arası: Bardik üzerinden ilerleyen ve 144 kilometrelik mesafeye sahip bu rota, taşımacılık için elverişliydi; Dize ve Bezirge hatlarıyla toplam mesafe 197 kilometreye kadar çıkmaktaydı. Dize-Urmiye Arası: Narbişu yönünde yalnızca 82 kilometre ile kısa bir geçiş sağlıyordu. Malazgirt-Karakilise Arası: Dutaht üzerinden geçen yaklaşık 100 kilometrelik bu rota stratejik açıdan önemliydi. Bitlis-Erciş Arası: Ahlat güzergâhını takip eden bu hat toplamda 138 kilometreyi

89 Arkun, "Hnč'ak", <https://www.iranicaonline.org/articles/hncauk>.

90 Bkz. Gökhan Bolat, "İngiltere Savunma Bakanlığı Kayıtlarına Göre I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti ve İran Arasındaki Ulaşım Yolları", *The Journal of Academic Social Science*, Yıl-Sayı: 3 (2013): 1067-1107.

buluyordu. Muş–Malazgirt Arası: Taşımacılık için uygun altyapıya sahip olan bu hat 106 kilometreydi. Malazgirt–Van Arası: Erciş üzerinden devam eden güzergâh yaklaşık 184 kilometre uzunluğundaydı ve dikkate değer bir lojistik hattıydı. Van–Bitlis Arası: Van Gölü'nün güney kıyısından geçen bu rota, özellikle yük taşıyan hayvanlar için oldukça elverişliydi. Bu değerlendirmeler bölgedeki lojistik hareketlilik ve stratejik erişim ağlarını anlamak için derin bir bilgi sunmaktadır. Söz konusu mesafelerin ve yolların uygunluk düzeyleri, coğrafyanın savaş stratejilerindeki belirleyici rolünü net bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu durum, coğrafyanın geçmişteki savaş planlamalarında temel bir öncelik olduğunu açıkça gözler önüne sermektedir.⁹¹

4. Hüseyin Hüsnü Bey ve Tebriz Başkonsolosluğu

4.1. Eğitimi ve Meslek Hayatı

İhsan Hüsnü Bey, Mart 1858 yılında İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Babası, dönemin önemli memurlarından biri olan ve Rüşumât Emaneti'nde (Gümrük Dairesi) müfettişlik yapan Mehmed Behzad Efendi'dir. İlk eğitimine Sıbyan Mektebi'nde başlamış olup burada temel ilimler üzerine başlangıç seviyesinde bilgiler edinmiştir. Küçük yaşlarda babasının Kandıra Kaymakamlığı görevi nedeniyle, burada bulunan Rum Mektebi'ne devam ederek Rumca öğrenimi görmüştür. Dil bilgisini geliştirdiği bu eğitimin ardından ailesiyle birlikte tekrar İstanbul'a dönmüş ve Başkitâbet Mekteb-i Rüşdiyesi'ne kaydolmuştur. Bu okulda aldığı sistemli eğitimle bilgi dağarcığını ve akademik altyapısını sağlamlaştırarak öğrenim sürecini başarıyla tamamlamıştır. Rüştiye eğitiminden sonra yükseköğrenimini sürdürmek için Hukuk Mektebi'nde eğitim almaya başlamış ve yaklaşık bir yıl boyunca hukuka giriş, Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye, ticaret hukuku, ceza hukuku ve arazi kanunları gibi dersler alarak, dönemin hukuki temel taşlarını oluşturan konular üzerinde yoğunlaşmıştır. Hukuk eğitiminin yanı sıra, dil bilgisine verdiği önem doğrultusunda özel bir öğretmenden düzenli olarak Fransızca dersleri alarak yabancı dilde kendini geliştirmiştir. Bu çok yönlü eğitim hayatı, onun kendi çağının gereklerine uygun bir birey olmasını sağlamıştır.

Mart 1874 yılında, henüz 17 yaşındayken Mekteb-i Hariciye Kalemi'ne yapılan mülakatla kabul edilmiş ve burada önemli bir kariyerin temellerini

91 Bolat, *Ermeni Meselesinde İran'ın Rolü ve Osmanlı – İran İlişkilerine Etkileri*, 114-116.

atmıştır. Bu kabulün ardından, altı yıl gibi kayda değer bir süre boyunca sefaret görevlerinde bulunmuş, bu dönemde devlet işleyişine dair kıymetli tecrübeler edinmiştir. Daha sonra kendisine 150 kuruş maaşla Mektub-ı Hariciye Evrak Odası'nda bir görev verilmiş ve bu yeni pozisyonuyla bürokrasideki yerini daha da sağlamlaştırmıştır. Eylül 1882 yılına gelindiğinde ise öne çıkan çalışmaları ve başarısı neticesinde rütbe-i saliseye yükselmiştir. Rütbesindeki bu artış, maaşına da yansımış ve Şubat 1883 yılına kadar maaşı 450 kuruş gibi oldukça iyi bir seviyeye çıkarılmıştır. Aynı yılın Mayıs ayında yapılan bir sınavda başarı göstermesi sonucunda ise bir üst pozisyona geçiş yapmayı başarmış ve 750 kuruş maaşla Mektub-ı Hariciye Kalemi'nin İkinci Sınıf Hulefaliği'na atanmıştır.⁹²

İhsan Hüsnü Bey'in arşiv kayıtlarında yer alan özgeçmişine göre, görevlerinden dolayı bir yargılama sürecine tabi tutulduğu anlaşılmaktadır. Ancak, bu yargılamanın hangi nedenlerle yapıldığı, süresi ve sonucu hakkında herhangi bir detay veya açıklayıcı bilgiye ulaşılamamıştır. Bu süreç sonrası, 1 Kasım 1884 yılında 3.000 kuruş maaşla Tahran Sefareti Başkâtipliği görevine atanmıştır. Görev süresince, İran hükümeti tarafından kendisine ikinci dereceden “Nişân-ı Şîr-i Hurşîd”⁹³ nişanı verilmiştir.⁹⁴ 22 Mayıs 1892 yılında ise aynı maaş miktarı olan 3.000 kuruş ve buna ek olarak 1.750 kuruş tahsisatla Tebriz Başkonsolosluğu görevine atanmıştır. Ayrıca 1893 yılında Osmanlı makamları tarafından üçüncü dereceden “Mecîdî Nişanı”⁹⁵ ile

92 *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi* (BOA), Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahval Defteri (DH.SAİDd), 19-63/34.

93 Feth Ali Şah döneminde İran'da “nişân-ı Hurşîd” ve “nişân-ı Şîr-i Hurşîd” adlı nişanlar bulunuyordu. Bu nişanlar, İran'ın önde gelen seçkinlerine, yabancı elçilere ve askeri görevlilere takdim edilirdi. 1243 (1827-28) yılında ise “nişân-ı Zafer” adıyla yeni bir nişan ortaya çıkmıştır. Bkz. İbrahim Artuk, “Nişan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 33, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 156.

94 *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi* (BOA), İdare Taltifat (İ.TAL.), 104-83/1; *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi* (BOA), Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), 846-63444; *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi* (BOA), Hariciye Nezareti Sicill-i Ahval İdare-i Umumiyesi Müdiriyesi (HR.SAİD), 13-9/5.

95 Osmanlı Devleti'nde Batı tarzında ilk nişan, 1852 yılında ihdas edilen “Mecîdî Nişanı” ile ortaya çıkmış ve daha önce mevcut olan iftihar nişanı kaldırılmıştır. Mecîdî Nişanı için hazırlanan nizamname, 13 Zilkade 1268 (29 Ağustos 1852) tarihinde yayımlanmıştır. Bu nizamnameye göre nişan, birden beşe kadar sıralanan dereceler/rütbeler şeklinde düzenlenmiştir. Toplamda 10.000 adet üretilen bu nişanın birinci rütbesi 50, ikinci rütbesi 150, üçüncü rütbesi 800, dördüncü rütbesi 3000 ve beşinci rütbesi 6000 adetle sınırlıydı. Ancak yabancılara verilen nişanlarda herhangi bir sayı kısıtlaması bulunmuyordu. Birinci rütbe nişanlar murassa özellikteydi ve bu nişanlar sahibine ömür boyu verilmekteydi. Mecîdî Nişanı ile ilgili bir başka detay da, birinci derece nişan sahibinin hayatını kaybetmesi durumunda nişanın hazineye iade edilme zorunluluğuydu ve bu nişanın berat harcı 500 kuruş olarak belirlenmişti. İkinci

onurlandırılmıştır.⁹⁶ Bilgi, beceri ve üstün hizmetleri dolayısıyla liyakati takdir edilerek, 1895 yılında birinci rütbe ikinci sınıfa terfi ettirilmiş,⁹⁷ ardından 1897 yılında Atina-Pire Başkonsolosluğu'na atanmıştır.⁹⁸ Bu görevindeyken üstün başarılarının bir nişanı olarak üçüncü dereceden “Nişan-ı Ali-i Osmanî” verilmiş⁹⁹, ayrıca terfi alarak maaşına 2.000 kuruşluk bir artış yapılmıştır.¹⁰⁰ Bu sırada Yunan Hükümeti tarafından da üçüncü dereceden “Suver” nişanla ödüllendirildiği kaydedilmiştir.¹⁰¹ Kariyerinin ilerleyen aşamalarında, 9 Şubat 1903 yılında Köstence Başkonsolosluğu görevine atanmış, Romanya Hükümeti tarafından ikinci rütbeden “Kron dö Romani” nişanı ile taltif edilmiştir.¹⁰² İhsan Hüsni Bey, söz konusu görevleri layıkıyla yapıp hizmetlerinden dolayı gerek Osmanlı Devleti gerekse şebbenderlik görevini yaptığı ülkelerden devlet nişanları almıştır. Daha sonra Umur-ı Şebbenderi ve Ticariye ve Hukuk-ı Muhtelit Müdüriyeti Umumiyesi'nin Umur-ı Şebbenderi Şubesi Müdürlüğü'ne tayin edilmiştir.¹⁰³ Buradan da dördüncü mabeyincilik hizmetine atanmıştır.¹⁰⁴ Görevleri boyunca sahip olduğu yetkinlikler ve bağlı bulunduğu devlet mercilerince kendisine sunulan ödüller, yaptığı hizmetlerin takdirle karşılandığını açıkça göstermektedir.¹⁰⁵

derece Mecidi Nişanı, göğsün sol tarafına asılan şemseden ve boyna takılan nişandan oluşuyordu; sahibinin vefatında yine hazineye iade edilirdi ve berat harcı 100 kuruştı. Üçüncü derece nişan boyna asılırken, berat harcı 50 kuruştı. Dördüncü ve beşinci derece nişanlar ise göğsün sol tarafına takılır, sahibinin ölümü sonrası hazineye geri verilirdi. Bkz. Artuk, “Nişan”, 155.

96 *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi* (BOA), İrade Hariciye (İ.HR.), 319-20540/1,3,5.

97 “BOA, DH.SAİD”, 19-63/34.

98 “BOA, BOE”, 1058-79343.

99 “BOA, İ.TAL.”, 174-11.

100 “BOA, İ.TAL.”, 221-74; “BOA. BOE”, 1538 – 115287.

101 “BOA, HR.SAİD”, 13-9/1.

102 “BOA, İ.TAL.”, 477-45/1.

103 “BOA, İ.TAL.”, 477-45/1,3.

104 *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi* (BOA), Mabeyn-i Hümayun Evrakı iradeleri (MB.İ), 197-107; *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi* (BOA), Hazine-i Hassa İradeler (HH.İ), 247-39.

105 “BOA, DH.SAİD”, 19-63/34.

4.2. İran'daki Ermeni Komitelerinin İlegal Yapı ve Faaliyetleri: Bölgesel Etkileri ve Eylemleri

Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda karşı karşıya kaldığı en önemli meselelerden biri hiç şüphesiz Ermeni isyanları olmuştur. Bu isyanların temelinde, İran sınırına yakın şehirlerde faaliyet gösteren bazı illegal örgütlerin sistematik bir şekilde Osmanlı topraklarına yönelik eylem planları da yer almıştır. Ermeni komiteleri, 19. yüzyılın ikinci yarısında İran'da aktif bir biçimde faaliyet göstermeye başlamış ve özellikle Osmanlı Devleti'ne yönelik silahlı saldırı ve kışkırtma faaliyetlerini organize etmiştir. *Hınçak* ve *Taşnak* komiteleri Salmas, Hoy ve Urmiye başta olmak üzere birçok yerde faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. 19. yüzyılın sonlarına doğru, İran sınırları içinde faaliyet gösteren Ermeni komiteleri, Osmanlı topraklarındaki bağımsızlık hareketlerine destek olmanın yanı sıra, İran'daki Ermeni topluluğunun ulusal kimliğini güçlendirmek amacıyla çalışmalarını sürdürmüştür. Bu gruplar, özellikle Rus İmparatorluğu ile iş birliği içinde hareket ederek Osmanlı Devleti'ne karşı isyanlara katılmış ve çeşitli silah sevkiyatları gerçekleştirmiştir. Komitelerin bu tür faaliyetleri, İran Hükümeti üzerinde ciddi bir rahatsızlık oluşturmuştur. Çünkü bu girişimler, ülkenin iç güvenliğini tehdit etmeye başlamasına rağmen, Ermeni örgütlerinin eylemlerine karşı somut bir önlem alınmamıştır. Söz konusu örgütler, özellikle Osmanlı Devleti'ne yönelik operasyonlarını komşu bölgelerde herhangi bir engelle karşılaşmadan sürdürmüştür. Bu durumun ortaya çıkmasında, İran yönetiminin bu örgütlerin kendi topraklarında serbestçe faaliyet göstermelerine göz yumması ve yasa dışı eylemlere karşı etkili bir yasal tedbir geliştirememesi önemli bir rol oynamıştır.

İran yönetiminin Ermeni örgütlenmelerine sağladığı imkânlar sayesinde açtıkları şubeler aracılığıyla İran'daki Ermeniler örgütlenmiş, bu şubeler Osmanlı Devleti'ne karşı terör eylemleri planlamak için bir üs konumu kazanmıştır. Bu tutum, bölgedeki istikrarsızlığı artırmış ve iki devlet arasında daha derin sorunların oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu komiteler, kuruluşlarından itibaren belirli siyasi hedefler doğrultusunda örgütlenmiş, ağırlıklı olarak Osmanlı Devleti topraklarında faaliyet göstermişlerdir. İlegal yapılaşmaları, genellikle terör eylemleri, isyanlar ve propaganda faaliyetleri üzerinden şekillenmiştir. Bu bağlamda değerlendirildiğinde, komitelerin farklı bölgelerdeki isyan hareketlerine aktif olarak destek verdikleri, propaganda araçlarını kullanarak toplum üzerinde etkili olmaya çalıştıkları ve uluslararası düzeyde çeşitli destek mekanizmaları arayışına girdikleri tespit edilmiştir. Söz

konusu faaliyetlerin yalnızca yerel düzeyle sınırlı kalmadığı, aynı zamanda dönemin büyük güçlerinin bölgesel çıkarları ve politikalarıyla doğrudan ya da dolaylı şekilde ilişkili olduğu da dikkat çeken bir unsur olmuştur.¹⁰⁶

İran'daki Ermeni komitelerinin yasa dışı yapılanmaları ve bu çerçevede yürüttükleri çeşitli faaliyetler, bölgedeki siyasi ve sosyal yapıyı etkileme potansiyeli bakımından önem arz etmektedir. Bu durum, söz konusu süreçte komitelerin etki alanlarının yerel sınırları aşırp daha geniş bir çerçeveye yayıldığına ortaya koymaktadır. Bu gruplar, çeşitli bölgelerde farklı amaçlarla organize olmakta ve çoğunlukla yerel ya da bölgesel dinamiklerden faydalanarak etkilerini artırmaya çalışmışlardır. Osmanlı Devleti, söz konusu komitelerin yasa dışı faaliyetlerini çeşitli kanallar aracılığıyla istihbarat toplayarak takip etmekteydi. Tebriz Başkonsolosluğu ile Hoy ve Salmas konsoloslukları, İran Hükümeti'nin Ermeni yapılara sağladığı desteği, bu yapıların organizasyonlarını ve yasa dışı eylemlerini raporlayırp Hariciye Nezareti'ne aktarmışlardır. Özellikle Tebriz Başkonsolosu İhsan Hüsni Bey, Hariciye Nezareti'nin talimatları doğrultusunda görevini titizlikle yerine getirerek, Ermeni komitelerinin yasa dışı faaliyetleri hakkında Osmanlı makamlarını düzenli olarak bilgilendirmiştir. Bu raporlar doğrultusunda Osmanlı Devleti, gerekli diplomatik girişimlerde bulunmuş ve güvenlik önlemleri almaya çalışmıştır.¹⁰⁷Aşağıda bu faaliyetlere dair bazı örnekler sunulmaktadır: Ermeni komiteleri, Osmanlı Devleti'ne yönelik planlı ve organize faaliyetleri çerçevesinde, Avrupa kamuoyunu etkilemeyi hedefleyen yoğun bir propaganda kampanyası yürütmüştür. Bu kampanyalarla, Ermenilerin Osmanlı idaresi altında baskı ve yoksulluk içinde yaşadığına dair bir algı oluşturulmak istenmiş; amaç, Avrupalı devletlerin desteğini kazanarak Bulgar örneğinde olduğu gibi ayrıcalıklı bir statü elde etmek olmuştur. Bu strateji, uluslararası düzeyde Osmanlı aleyhine bir kamuoyu oluşturmayı ve Ermeni topluluğunu daha avantajlı bir konuma taşımayı hedefleyen geniş çaplı bir girişimin parçasıdır.¹⁰⁸ Bu faaliyetlerin organize edilmesinde Osmanlı-İran sınırındaki Tebriz gibi stratejik şehirler önemli rol oynamıştır. Bölgede yaşayan sınırlı sayıdaki Ermeni nüfus, Tiflis merkezli örgütlerin burada yerel şubeler kurmasına imkân tanımış; bu durum, milliyetçi eğilimlere sahip Ermeni

106 Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914)*, (Ankara: Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı Yayınları, 2001), 88.

107 "BOA, Y.PRK.EŞA.", 23-37/1,2,3.

108 *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)*, Yıldız Sarayı Perakende Serku-renalık (Y.PRK.SRN.), 1-66.

gençlerin örgütler tarafından kolaylıkla etkilenecek saflarına katılmasına zemin hazırlamıştır. Komiteler, bu merkezlerden yürüttükleri faaliyetler kapsamında özellikle sınır bölgelerinde terör eylemleri gerçekleştirmek üzere silah sevkiyatı yapmıştır. Söz konusu silahlar, İran’da kurulan Ermeni komitelerine ait atölyelerden temin edilmiştir. Yapılan soruşturmalar, İran üzerinden Van’a silah ve mühimmat sevkiyatı yapıldığını da ortaya koymuştur.¹⁰⁹ Bu bağlamda, Tebriz üzerinden Van’a, örgüt üyeleri aracılığıyla yasa dışı yollarla silah kaçakçılığı gerçekleştiriliyordu. Vanlı Ermenilerden Acemoğlu Mardurusi, ticaret amacıyla Tebriz’e gitmiş ve dönüş yolunda pamuk balyalarına gizlenmiş iki sandık silahı, yasak kitaplarla birlikte katır sırtında taşıyarak Van’a getirmiştir. O dönemde bir Ermeni’nin bu miktarda silahla Van’a ulaşmaya çalışması oldukça dikkat çekici bir durum olarak öne çıkmıştır. Bunun yanı sıra, Nişan Acemoğlu adlı başka bir Ermeni de Tebriz’e giderek burada ve Tebriz ile Hoy arasında bulunan Salmas şehrinde bir dükkân açıp ticaret yapmaya başlamıştır. Ancak yapılan soruşturma sonucunda, bu kişinin de Van’a kaçak silah getirdiği tespit edilmiştir. Ayrıca, bazı Ermeni komite üyelerinin özellikle Van’a yakın İran şehirlerine giderek buradan yasa dışı yollardan silah temin ettikleri belirlenmiştir. Sınırdan silah geçirilirken gümrük görevlilerine para veya silah şeklinde rüşvet teklif edildiği de, gümrük memurlarının polise verdikleri ifadelerle ortaya çıkmıştır.¹¹⁰

Osmanlı sınır bölgelerinde yer alan kentlere yönelik saldırılar genellikle İran üzerinden gerçekleştiriliyordu. Anadolu genelinde faaliyet gösteren Ermeni eşkıya gruplarının, İran’a geçerek buradaki Ermeni komite üyeleriyle iş birliği yaptıkları ve bu bölgelerden Osmanlı topraklarına yönelik saldırılar planladıkları belirlenmiştir. Örneğin, İran’dan gelen yaklaşık dört yüz yabancı milis ile Zeytunlu ve civardaki yerel Ermeni eşkıyaları, Van çevresindeki bağlara ve köylere saldırılar düzenlemiştir. Bu gruplar, İran’a bağlı Haftvan ve diğer köylerden gelen Ermeni topluluklarıyla birleşerek toplamda iki bini aşan bir eşkıya gücü oluşturmuştur. Söz konusu saldırıların liderliğini, Rusyalı Ardivaz olarak bilinen ve diğer adı Artu olan bir şahıs üstlenmiştir. Grup içerisinde beş topun bulunması ise dikkat çeken bir başka önemli unsur olarak değerlendirilmiştir.¹¹¹ Hazaryan adındaki fesat merkezi,

109 *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi* (BOA), Dahiliye Nezareti Şifre Kalemî (DH.ŞFR.), 147-76

110 *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi* (BOA), Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH.MKT.), 1393-76/3.

111 “BOA, Y.PRK.BŞK.”, 447-109/5.

Tebriz'in Ermeni mahallesini koruyan kale beyinin konağına sadece elli metre mesafede, konsolosluğun arkasında yer almaktaydı. Dikkat çekici bir başka unsur ise bu fesatçıların bölgede serbestçe hareket etmelerine rağmen muhafızların durumu fark etmemesi ve bu durumun farklı değerlendirmelere yol açmasıdır. Daha önemli bir mesele olarak, İran üzerinden Osmanlı topraklarına kaçırılan silah ve mühimmat konusu öne çıkmaktadır. Arşiv kayıtlarına göre, Van Vilayeti'nin Bargiri Kazası'nda yaşayan bir Yezidi, Bitlis'e bağlı Hizan Kazası'ndaki Ermeni köylerinde dolaşırken yakalanmış ve sorgulama sonucunda İran'dan temin edilen kırk dokuz yük iğneli tüfek ve mühimmatın Van bölgesine saklandığı ortaya çıkarılmıştır. Bunun yanı sıra Maku bölgesindeki İran yetkililerinin bu silah kaçakçılığına destek verdiği ve Van'daki bazı şahısların bu süreçte aracılık yaptığı tespit edilmiştir. Bölgeden gelen diğer bilgiler, baharın yaklaşmasıyla birlikte İran'daki Ermenilerin Osmanlı sınırını ihlal etmek üzere hazırlık yaptığına işaret etmektedir. Bu operasyonlara İran'ın destek vereceği ve İngiltere'nin de müdahaleyi kolaylaştırıcı bir rol üstleneceğine dair ciddi veriler kayıt altına alınmıştır. Ayrıca, hudut bölgesindeki Alayhan ile Van çevresine yerleşik Mahmud Ağa aşiretlerinin Mar Şemun cemaatine bağlı gruplarla iş birliği yaptığına dair raporlar vardır.

Erzurum ve Bitlis'teki Ermeni grupların da bu ittifaklara destek sağladığı belirtilmektedir. Akdamar'daki Ermeni Katolikosu, bu süreçte koordinasyonu sağlar hâle gelmiştir. Katolikos'un Van, Erzurum ve Muş'taki temsilcilerle düzenli olarak iletişim hâlinde olduğu ve yapılan yazışmaların fesat planlarını doğruladığı tespit edilmiştir. Daha önceki huzursuzluklarla ilgili soruşturmalara konu olan Muş delegelerine ait belgelerin de aynı doğrultuda faaliyetlere işaret ettiği görülmüştür. Bu arada, Van Vilayetindeki Ermeni nüfusun isyan için hazırlıklara başladığı ve Bulgaristan'daki yöntemlerden ilham alarak nüfus oranına göre değişen miktarlarda bağış topladığı belirlenmiştir. Operasyonel konularla ilgili yeni bilgiler de elde edilmiş ve bu bilgiler diğer belgelerle desteklenmiştir. Özellikle, etkin nüfuza sahip Ermeni liderlerin finansal destek toplama ve operasyonel planlama süreçlerinde aktif rol oynadığı kaydedilmiştir.¹¹² Bu bağlamda, Rusya'ya bağlı Karabağ Müslümanları arasında yer alan bazı kişilerin, Kafkasya üzerinden İran'a büyük miktarda tüfek ve fişek taşıdığı yönündeki bulgular dikkat çekmiştir. Aynı zamanda, Van ve Bitlis bölgelerindeki bazı Ermeni grupların bu tüfeklere küçük partiler

112 "BOA, BEO", 189-14143; "BOA, BEO", 200-14935.

hâlinde sahip oldukları, sonrasında ise devletin cephaneliklerinde tüfeklerin mekanizmalarını değiştirerek bunları gizlice Salmas bölgesine sevk ettikleri tespit edilmiştir. Bu taşımacılığın ardından, tüfeklerin yaklaşık elli ila altmış adet içeren gruplar hâlinde Van Vilayetine sokulmaya başlandığı bilgisine ulaşılmıştır. Ortaya çıkan bu durum karşısında, olası tehditleri önlemek amacıyla etkili tedbirler alınması gerektiği değerlendirilmiş ve yerel yetkililer aracılığıyla bir dizi girişim başlatılmıştır. Söz konusu durumun arka planını daha ayrıntılı şekilde ortaya koymak ve olayın faillerini tespit etmek üzere, Karabağ bölgesindeki bazı Müslüman topluluklar hakkında detaylı bir inceleme yapılmasına karar verilmiştir. Bu doğrultuda, gizli operasyonlar yürütülebilmesi adına birkaç casus görevlendirilmiş ve sürecin hızlı bir şekilde ilerlemesi sağlanmıştır. Araştırma kapsamında özellikle silahların hangi kişiler tarafından temin edildiği, Salmas bölgesinde hangi noktalarda toplandığı ve bu silahların Van Vilayetine hangi yollarla sevk edildiği gibi meseleler derinlemesine incelenmiştir. Yerel yönetimlerin desteğiyle yürütülen bu keşif faaliyetlerinin, basit uyarıların ötesine geçerek daha somut bilgi ve somut sonuçlar elde edilmesine olanak sağlayacağına inanılmıştır.¹¹³

4.3. Ermeni Din Adamlarının İsyanlardaki Rolü: Dini Liderlikten Siyasal Ajandaya

Din adamları, tarih boyunca sahip oldukları dini kimlikten kaynaklanan güçlü etkiyi bir araç olarak kullanarak toplumlar üzerinde derin izler bırakmayı başarmış ve bu etkinin yankıları her çağda belirgin bir şekilde hissedilmiştir. Manevi otoritelerinin gücü, yalnızca bireylerin kişisel yaşamına yön vermekle kalmamış, aynı zamanda toplumsal düzen ve normların şekillenmesinde merkezi bir rol oynamıştır. Bu etkinin kökleri, geniş kitlelere yayılan inanç sistemlerine dayanmış ve bireysel davranışlardan başlayarak kültürel geleneklere, hatta büyük ölçekli toplumsal yapılar ve değerler zincirine kadar uzanan geniş bir yelpazede kendini göstermiştir. Bu bağlamda, Ermeni din adamları, dini kimliklerini stratejik bir şekilde kullanarak Ermeni toplumunda milliyetçi düşüncenin yayılmasında önemli bir role sahip olmuşlardır. Özellikle Osmanlı Devleti'ne karşı yürütülen yasa dışı faaliyetlerde aktif rol üstlenen din adamları, dini otoritelerini siyasi ve ideolojik hedeflerin gerçekleştirilmesinde bir araç olarak kullanmışlardır. Sahip oldukları toplumsal nüfuz ve otorite

¹¹³ “BOA, Y.PRK.EŞA”, 23-37/2.

düzeyleri göz önünde bulundurulduğunda, bu durum yalnızca dini bir mesele olmanın ötesinde siyasi bir nitelik kazanmış ve tarihsel bağlamda önem arz eden bir boyut oluşturmıştır. Bu bağlamda Tebriz Başkonsolosu İhsan Hüsni Bey, raporunda Ermeni din adamlarının bu yönüne dikkat çekmiştir. Ona göre, İran Ermenileri arasında fesat fikirlerin yayıldığı ve buna bağlı faaliyetlerin büyük ölçüde din adamları tarafından organize edildiği belirlenmiştir. Din adamlarının bu girişimlere liderlik etmesi, Ermeni ihtilal hareketlerine dini bir anlam kazandırmayı amaçlayan sistemli bir çaba olarak değerlendirilebilir. Bu bağlamda, İran Ermenileri arasındaki olumsuz faaliyetlerin ilk tohumlarını atan isimlerden biri olarak Azerbaycan Başpiskoposu Stefanos Muhtaryan öne çıkmaktadır.¹¹⁴ Tauris Konsolosu Rasim Bey'in hazırladığı resmî tahrirat raporu, İhsan Hüsni Bey'in öne sürdüğü hususları doğrular niteliktedir. Hüsni Bey'in raporunda, Muhtaryan'ın olumsuz faaliyetleri ele alınmış ve bu faaliyetlerin özellikle İranlı yetkililer tarafından açık ya da örtülü olarak sağlanan destekle meşruiyet kazandığına dikkat çekilmiştir. Rapor, İran'ın liderlik ve himayesi altında hareket eden Anadolu ve Rusya menşeli Ermeniler ile Kürtlerin, Osmanlı Devleti'ne karşı bir ayaklanma girişiminde bulunduğu bilgisini içermektedir. Rasim Bey ise hazırladığı raporunda, söz konusu isyan teşebbüsünün gerek çevresel faktörler gerekse sağlanan destekler bakımından ciddi bir tehdit oluşturduğunu vurgulamıştır.

İhsan Hüsni Bey raporunda, sadece Azerbaycan'daki değil, Van'da yaşanan Ermeni karşı hareketlerinde de İran Ermenilerinin doğrudan etkili olduklarını belirtmiştir. Burada özellikle Katolik Papazı Mesrob gibi din adamlarının, yerel vilayet makamlarına bilgi aktarmalarının yanı sıra, bu süreçte pek çok masum kişinin katledilmesine zemin hazırlamış olabilecekleri yönündeki iddialar kayda değer bulunmaktadır. Tauris Konsolosu Rasim Bey'in raporu da bu bilgileri teyit eder nitelikte olup, öne sürülen iddiaları destekler mahiyettedir.¹¹⁵ Bu olayların arka planında Amerikalı bir Ermeni olarak bilinen Seferyan'ın etkili bir rol oynadığı belirtilmekte ve bu kişinin İran Şahı tarafından hem ödüllendirildiğine hem de yürüttüğü zararlı ve yıkıcı faaliyetleri devam ettirebilmesi için gereken özgürlüğün kendisine tanındığına dikkat çekilmektedir. Bu bilgiler, raporun öne çıkan ve önemle vurgulanan detayları arasında yer almakta, konunun karmaşıklığını ve taşıdığı hassasiyeti

114 *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)*, Hariciye Nezareti Tahrirat (HR. TH), 2-58/1.

115 *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)*, Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı (HR.SYS.),

gözler önüne sermektedir.¹¹⁶ Muhtaryan, Tebriz bölgesinde kolera salgını nedeniyle hayatını kaybedene dek, İran Ermenilerini Osmanlı Devleti'ne karşı kıskırtma faaliyetlerini sürdürmüştür. Bu bölgede, daha önceki yıllarda da benzer şekilde kolera salgınları yaşanmış ve salgının yayılmasını engellemek amacıyla Osmanlı Hükümeti tarafından bölgeye karantina sağlık ekipleri ile tıbbi malzeme sevk edilmiştir.¹¹⁷ Bu ölüm, bir süre boyunca bölgedeki entrika ve bozgunculuk girişimlerinin liderlikten yoksun kalmasına, dolayısıyla yürütülen faaliyetlerin kısmen sekteye uğramasına yol açmıştır. Ancak bu duraksama fazla uzun sürmemiş; zira Eçmiadzin Katolikosu, hızla hareket ederek yeni bir seçim düzenlemiş ve Tebriz'e bir piskopos atamıştır. Bu gelişmeden sonra, özellikle ihtilal faaliyetlerini desteklemek ve tahrip edici girişimleri daha yoğun bir şekilde sürdürmek amacıyla Azerbaycan Ermenileri arasında fitne ve bölücülük tohumlarının ekilmesi yeniden hız kazanmıştır. Sine bölgesinde araştırmalar yapan İhsan Hüsnü Bey ise Azerbaycan'ın o dönemde ciddi bir kaos ve düzensizlik içinde olduğunu tespit etmiştir. Bu gözlemleri, bölgedeki yerel yönetimin zayıf kaldığını ve mevcut karışıklığın ne denli derin olduğunu açık bir şekilde anlamasını sağlamıştır.¹¹⁸ Ermeni din adamları, ulusal düşüncelerini halk arasında kökleştirmek ve daha geniş kitlelere ulaştırmak amacıyla oldukça yoğun bir şekilde çalışmış ve farklı yöntemlere başvurmuştur. Bu çabalar, yalnızca dini ritüellerle sınırlı kalmamış; aynı zamanda kültürel, ideolojik ve sosyal araçların da kullanımını içermiştir. Ancak dikkat çekici bir tarihsel gerçeklik olarak, bir Ermeni devleti fikrinin tohumlarını atan ya da bu düşüncenin yeşermesine imkân sağlayan temel unsurun bizzat Ermeni milleti değil, doğrudan Ermeni kilisesi olduğu görülmektedir. Kilise, sadece manevi bir rehber değil, aynı zamanda siyasi ve toplumsal bir ajanda yürüten güçlü bir kurum olarak karşımıza çıkmıştır.¹¹⁹

İhsan Hüsnü Bey raporunda Muhtaryan'ın ölümünden sonra Sukyas adında bir din adamının piskopos olarak görevlendirildiğini belirtmiştir. Rusya kökenli ve Sukyas adıyla bilinen yeni piskopos, göreve başladığı ilk andan itibaren barış, hoşgörü ve uzlaşma odaklı bir yaklaşımla öne çıkmak için yoğun bir çaba harcamıştır. Bu doğrultuda, yaptığı açıklamalarda her zaman barışçıl bir dil

116 "BOA, HR.SYS.", 2762-3.

117 "BOA, HR.TH", 2-58/1.

118 "BOA, Y.PRK.EŞA", 23-37/2.

119 Mim Kemal Öke, *Uluslararası Boyutlarıyla Anadolu-Kafkasya Ekseninde Ermeni Sorunu 1914-1923*, (İstanbul: İz Yay., 1996), 110.

kullanmaya dikkat ederken, görev süresinin başlarında uygulamaya koyduğu girişimlerle de bu yaklaşımını somut adımlarla desteklemeye çalışmıştır. Toplumun farklı kesimleriyle diyalog kurmaya ve bu yolla duyarlılık oluşturmaya çalışması kendine görev edinen piskopos, herkesin ortak değerler etrafında birleşebileceğine olan inancıyla bu idealleri gerçekleştirme konusundaki kararlılığını açıkça ortaya koymuştur. Bu tutumunu kararlılıkla ortaya koyma çabasına girerek, Yunanistan'da yayımlanan ve zararlı fikirlerin toplum içinde yayılmasına hizmet eden *Hınçak* adlı gazete ile bağlantısı bulunan üç Ermeni'nin Tebriz'de kargaşa çıkarmak amacıyla bulunmalarına karşı net bir duruş sergilemiştir. Söz konusu kişilere hiçbir şekilde destek vermediği gibi, onların şehirde kalmalarına izin vermemek adına harekete geçmiştir ve olası daha büyük sorunların önüne geçmek amacıyla onları Tebriz'den ayrılmaya zorlamıştır. Bu yaklaşımıyla, potansiyel huzursuzlukların büyümesini engellemek için sorumluluk alarak dikkatli bir tutum izlemiştir. Daha evvel çevresine kale duvarları inşa edilmeye başlanan Derik Manastırı Rahipliği ise, İhsan Bey tarafından yapılan girişimlerin hükümet yetkilileri nezdinde karşılık bulmasıyla yıkılmıştır.¹²⁰

İhsan Hüsni Bey'in Tahran'dan dönüşünün ardından garip bir şekilde tedirginliğe kapılan Çilingiryan adındaki bir şahıs, bilinmeyen bir nedenle Osmanlı Başkonsolosluğu'na başvuruda bulunmuştur. Başvurusu sırasında pasaportunu ve Osmanlı tabiiyet belgesini kaybettiğini beyan etmiş ve vatandaşlık statüsünü yeniden tescil ettirmek istediğini iletmıştır. Ancak kendisine, vatandaşlığının teyidi için önce resmi belgelerle kimlik durumunu kanıtlaması gerektiği açıklanmıştır. Bu talebinden hareketle yapılan incelemede, Erzurum vilayetine bu kişinin statüsüyle ilgili bilgi talebi gönderildiği anlaşılmış; ancak, şu ana dek herhangi bir cevap alınamadığı belirtilmiştir. Sürecin hassasiyeti göz önüne alınarak, şahsın olası korkularını yatıştırmak ve kaçma gibi bir girişimde bulunmasını engellemek amacıyla kendisine belirsiz ve sakinleştirici ifadelerle yanıt verilmesinin uygun olduğu değerlendirilmiştir. Başka bir olayda, aslen Üsküdarlı olan ve isminin Arsen olduğu öğrenilen bir kişi dikkatleri üzerine çekmiştir. Bir süre önce Bulgaristan'a firar eden bu kişi, orada edindiği pasaport ile Batum Konsolosluğu'nda Osmanlı vatandaşlık belgesi düzenletmiş, ancak Tebriz Başkonsolosluğu'ndan hiç geçmemiştir. Daha sonra Tahran'a dönmeden

120 "BOA, Y.PRK.EŞA", 23-37/1,2.

hemen önce adı geçen piskopos tarafından rahip unvanıyla atanmış ve Derik Kilisesi'ne gönderilmiştir. Ancak bu süreçte, kısa zamanda çevresine beş-on kadar firari toplayarak bölgede huzursuzluk yaratmaya başlamış ve topluluklar arasında kargaşa çıkaran fitne faaliyetleri yürütmüştür. Yaşanan bu olaylar, yalnız bireysel değil, aynı zamanda toplumsal düzeyde de ciddi sonuçlar doğurabilecek durumları gündeme getirmiştir.¹²¹ Buna ek olarak, devrimci çevrelerde “Zakki” adıyla bilinen Vardapet Tavakalian, Derik Manastırı'nın başrahibi olarak atanmıştır. Tavakalian, manastırı sadece dini bir mekân olarak kullanmakla kalmayıp aynı zamanda askerî faaliyetlerle bütünleştirmiştir.¹²² Onun başrahipliği sırasında Derik Manastırı, hem Ermeni toplumundan hem de *Taşnaksutyun Komitesi* 'nden sağlanan destekle restore edilmiş ve bir inziva mekânı olarak da işlev görmüştür. Osmanlı istihbaratının kapsamlı incelemeleri sonucunda Tavakalian'ın görünürde bir rahip gibi hareket ederken gerçekte doğrudan *Taşnaksutyun Komitesi* 'ne bağlı bir örgüt üyesi olduğu belirlenmiştir. Bu gelişmeler, Osmanlı istihbaratının bölgede güçlü bir kontrol mekanizması kurarak örgütlerin sızma ve kargaşa yaratma girişimlerine karşı etkin önlemler aldığını açıkça ortaya koymaktadır.¹²³

Derik Manastırı'nın, İran Ermenilerince bir eylem ve silah depolama merkezi olarak kullanıldığı ve buradaki yasa dışı faaliyetlerin fark edilmemesi için kale gibi büyük ve sağlam duvarlarla çevrili bir bina inşa edildiği yönünde istihbarat alınmıştır. Bu bilgi üzerine, durumun doğruluğunu tespit etmek amacıyla bir taraftan Tebriz Başkonsolosluğu'na ve gerekli görülen diğer mercilere konunun araştırılması talimatı verilmiş, diğer taraftan da keşif ve inceleme yapmak üzere güvenilir kişilerin görevlendirilmesi sağlanmıştır. Bu kapsamda, İhsan Bey ile birlikte tahkikat yapmak üzere görevlendirilen kazanın kaymakamlarının raporlarına göre, alınan istihbaratın doğru olduğu teyit edilmiştir. Ayrıca, casusların ifadelerine göre, söz konusu manastırda bir Rus papazı ile bir grup İranlı silahlı Ermeni işçinin bulunduğu ve bu kişilerin manastırın çevresine dört adım genişliğinde bir duvar ördüğü, bu duvarlara mazgallar inşa ettikleri belirlenmiştir. Bunun üzerine, konuya daha detaylı bir şekilde eğilmek amacıyla özellikle Vanlı Bogos Karabaş'ın da dâhil edildiği derinlemesine bir araştırma gerçekleştirilmiştir. Bu araştırmalar sonucunda, kale tarzında inşa edilen bu yapının bulunduğu arazinin Van ve

121 “BOA, Y.PRK.EŞA”, 23-37/1.

122 Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, 174.

123 Melikzade, “Birinci Dünya Savaşı'nda İran'da Ermeni ve Nesturilerin Ayaklanması”, 771.

İran Ermenilerinin topladığı 300 lira karşılığında Tahran'dan satın alındığı ortaya çıkmıştır.¹²⁴

Ermeni Apostolik Kilisesi, yalnızca bir dini yapı olarak kalmamış, aynı zamanda Ermeni kimliğinin korunması ve geliştirilmesinde kritik bir rol üstlenmiştir. Bu dönemde bazı İranlı Ermeni din adamları, *Hınçak* ve *Taşnak* gibi örgütlere destek sağlayarak Osmanlı topraklarında ve İran genelinde ayrılıkçı hareketlerin yayılmasına katkıda bulunmuştur. Din adamlarının özellikle komite faaliyetleri aracılığıyla propaganda yaparak halkı direnişe teşvik ettiği belirgin bir şekilde görülmektedir. Özellikle Osmanlı karşıtı girişimlerin yoğunlaşmasında kayda değer bir rol oynamıştır. Bu tür faaliyetler, İran'daki Osmanlı karşıtı atmosferin daha da güçlenmesine zemin hazırlamıştır. Ermeni kiliseleri sıradan birer dini eğitim merkezi olmanın ötesine geçerek, milliyetçi fikirlerin yayılması ve komitecilik faaliyetlerinin organize edilmesi için stratejik merkezler hâline gelmiştir. İran'da kurulan bazı Ermeni okullarının, Osmanlı karşıtı propaganda çalışmalarında etkili olduğu da dikkat çekmektedir. Osmanlı Devleti, İran'daki bu hareketlilikten büyük bir endişe duyarak Ermeni komitelerinin faaliyetlerini yakından takip etmiş ve bunları engellemek amacıyla çeşitli diplomatik girişimlerde bulunmuştur. İran Hükümeti'ne yapılan uyarılarla özellikle Ermeni kilisesi ve din adamlarının etkinlikleri üzerinde durulmuş; bu faaliyetlerin Osmanlı topraklarına zarar verdiği sıklıkla dile getirilmiştir.

4.4. İran'da Ermeni Okulları: Eğitim Perdesi Altında Siyasi ve Menfi Faaliyetler

Eğitim, bir toplumun ilerlemesi ve dönüşümünde kilit bir öneme sahiptir. Bireylerin bilgi birikimini artıran, becerilerini geliştiren ve değerlerini şekillendiren eğitim, aynı zamanda toplumsal yapının temel unsurlarından biri olarak öne çıkar. Eğitim yoluyla insanlar, hem bireysel hem de toplumsal düzeyde daha bilinçli, üretken ve yenilikçi bir perspektif kazanabilirler. Bunun yanı sıra eğitim, bireylerin haklarını savunmalarını, farklı kültürlerle diyalog kurmalarını ve daha hoşgörülü bir yaklaşım benimsemelerini de destekler. Böylece sosyal adaletin sağlanmasına, eşitsizliklerin azaltılmasına ve ekonomik kalkınmanın hızlanmasına katkıda bulunur. Eğitim, yalnızca

¹²⁴ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Dahiliye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.DH), 0000.

bireysel kazanımlarla sınırlı kalmayıp, aynı zamanda toplumun daha güçlü, modern ve uyumlu bir yapıya kavuşmasını sağlayan önemli bir araçtır. Bununla birlikte, eğitim bu temel işlevinin yanı sıra farklı hedeflere yönelik olarak da kullanılabilme potansiyeline sahiptir. Bu bağlamda Ermeniler arasında milli bilincin oluşum sürecinde, eğitim, kültür ve yardımlaşma derneklerinin önemli bir rol oynadığı ifade edilebilir. Bu çerçevede özellikle eğitim alanındaki örgütlenme çalışmalarına ağırlık verildiği dikkat çekmektedir.¹²⁵

Mektep ve kilisenin iç işleyişlerini düzenleme göreviyle, Tebriz’de Ermeni halkı tarafından seçilmiş vekillerden oluşan bir meclis kurulmuştur. Bu yapı özellikle kilise ile okul yönetimindeki süreçlere odaklanmıştır. Ancak seçilen üyelerin profilleri dikkat çekicidir; zira bu kişilerin *Hınçak* ve *Ermenya* gibi zararlı ve kışkırtıcı gazetelerle doğrudan ilişki içinde olduklarının yanı sıra aşırı fikirlere sahip bireylerden oluştuğu görülmektedir. Bu durum, toplumsal dengeler üzerinde getirdiği olumsuz etkilerle öne çıkmaktadır. Komite üyeleri, alınan kararların ve ortaya atılan görüşlerin kendi bağımsız düşüncelerinden kaynaklandığı izlenimini yaratmaya çalışsalar da, buradaki piskoposun güçlü etkisiyle hareket ettikleri açıktır. Bu etki, özellikle okul yönetimine yansımış, öğretmen kadrosunda daha ılımlı duruşa sahip bireylerin tek tek görevden alınarak yerlerine toplumu karıştırmaya meyilli grupların yerleştirilmesiyle sonuçlanmıştır. Bu durum, cemaat içinde ciddi rahatsızlıklara yol açmış ve yeni seçilen meclisin icraatlarını sorgulayan bir atmosferin doğmasına neden olmuştur. Bu süreç boyunca, Tebriz Mektebi Genel Müfettişliği, Erzurumlu Çilingiryan adında bir firari şahsın kullanımına tahsis edilmiş ve aynı zamanda geçici bir sığınak olarak kullanılmak üzere devredilmiştir.¹²⁶

Ermeni komiteleri, Ermeni okullarındaki yasa dışı yapılanmalara yönelik olarak eğitim faaliyetlerini daha etkili bir şekilde hayata geçirmek amacıyla, bu okullarda belirli düzenlemeler yapmıştır. Bu bağlamda, söz konusu hedeflere ulaşmayı kolaylaştıracak adımlar atılmış ve eğitim ortamları bu doğrultuda yeniden şekillendirilmiştir. Bu düzenlemeler, hem yapılanmaların devamlılığını sağlamak hem de belirlenen amaçlar doğrultusunda işlevselliği artırmak üzere planlanmıştır. Örneğin Salmas’taki Ermeni okullarda görev yapan öğretmenler değiştirilerek eğitim yapısında bir dizi küçük çaplı düzenleme gerçekleştirilmiştir. Bu reform girişimleri başlangıçta sınırlı görünse de, kısa süre içinde etkilerini hissettirmeye başlamıştır ve tartışma

125 Feridun Eser, “Ermeni Milli Uyanışı ve Örgütlenme Faaliyetleri”, *Yeni Türkiye*, 60 (2014): 4.

126 “BOA, *Y.PRK.EŞA*”, 23-37/1,2.

ortamlarını beraberinde getirmiştir. Öte yandan, Tiflis'te yayımlanan, kendisini 'liberal' olarak tanımlayan ancak toplumsal huzursuzluğu artıran fikirleriyle tanınan *Misak* gazetesinde bu konuya dair eleştiriler hız kazanmıştır. Gazetede, Tebriz'den gönderildiği belirtilen bir mektup üzerinden piskoposun attığı adımların hedef alındığı ve reformların açıkça eleştirildiği dikkat çekmiştir. Hazırlanan makalelerde, özellikle okullarda gerçekleştirilen reform hareketleri ve bu süreçte düzenlenen çeşitli etkinlikler ana tema olarak öne çıkmıştır. Bu tartışmaların yarattığı gergin ortamın bir sonucu olarak, piskopos bir gün Tebriz Ermeni toplumunun etkili ve saygın şahsiyetlerini kilisede toplayarak bir toplantı düzenlemiştir. Toplantı boyunca, kendi fikirlerine ve değer yargılarına aykırı davranışları açıkça hedef almış; hatta eleştirilerini sert bir üslupla dile getirirken, zaman zaman uygun olmayan ifadelere başvurduğu da dikkat çekmiştir. Toplumda huzuru ve dengeli bir ortamı koruma çabası içinde olduğuna dair bir izlenim bıraksa da, daha yakından ve dikkatlice incelendiğinde, sakin ve makul görünen tutumunun arkasında gizlice karışıklık yaratma ve huzursuzluk tohumları ekme girişimlerini sürdürdüğü açıkça fark edilmektedir. Bu durum, onunla ilgili önceden var olan şüpheleri daha da pekiştirmiş ve çevresindekilerin güven duygusunu ciddi şekilde sarsmıştır.¹²⁷

Ne var ki, bu alanda çok geçmeden Üsküdarlı Arsen adındaki fesat ve çıkar amaçlı davranışlarıyla bilinen bir şahsa verilmişti. Merhum Çilingiryan, Mekteb-i Sultanî'deki eğitimini tamamladıktan sonra Erzurum'daki Ermeni okullarında öğretmenlik yapmış ve Erzurum olaylarında bazı mektuplarının ele geçirilmesiyle yargılanması beklenen bir süreçte firar ederek izini kaybettirmiştir. O tarihten bu yana Kafkasya'da dolaşırken Tebriz'e gelmiş ve eğitimine kıyasla oldukça düşük kabul edilebilecek bir meblağ karşılığında müfettişlik görevini üstlenmiştir. Tebriz'de Hazaryan adında bir öğretmen bulunmakta olup, bu kişi her nereden fesat çıkaran biri gelirse onu evinde misafir etmekte ve bu ev, bir nevi fesat merkezi olarak tanınmıştır. Tebriz'in tüm diğer karışıklık yaratıcı unsurları da bu kişinin evinde toplanmakta, dolayısıyla Hazaryan son derece tehlikeli biri olarak değerlendirilmektedir. Hatta buradan ayrılmak zorunda kalan ve kendisini Prens Muzinyan olarak tanıtan bir başka şahsın da yine bu evden çıktığı bilgisi mevcuttur. Çilingiryan'ın fesat yayma peşinde olduğu, okuldaki öğrencilere zararlı fikirler aşılamaya çalıştığı ve *Ermenya* gazetesinin temsilcilerinden biri olduğu, yapılan güvenilir araştırmalar sonucunda belirlenmiştir.¹²⁸

127 "BOA, Y.PRK.EŞA", 23-37/2.

128 "BOA, Y.PRK.EŞA", 23-37/2.

4.5. İran'da Ermeni Basını: İhtilalci Yayıncılık ve Menfi Propaganda

Basın, toplumun bilgi edinme hakkını sağlayan ve farklı görüşlerin dile getirilmesine olanak tanıyan önemli bir iletişim aracı olarak büyük bir öneme sahiptir. Halkı güncel olaylar hakkında bilgilendirmekle kalmaz, aynı zamanda kamuoyu oluşturulmasına da katkı sağlar. Özgür ve bağımsız bir basın, demokrasinin temel taşlarından biridir ve bireylerin bilinçli kararlar almasına yardımcı olur. Toplumsal sorunların gün yüzüne çıkması, yönetimde hesap verebilirliğin sağlanması ve halkın sesinin duyurulması gibi pek çok kritik görev, basının etkin çalışmasıyla mümkün olur. Bu nedenle basın, sadece bir bilgi kaynağı değil, aynı zamanda toplumsal gelişim ve değişimin de önemli bir destekçisidir. Ancak, basın zaman zaman asli amacından saparak başka devletleri ve toplumları rahatsız edebilecek bir boyutta kullanılabilmektedir. Özellikle İran'daki Ermeni basını, tarihsel süreçte Osmanlı Devleti aleyhinde yürütülen faaliyetlerin merkezinde yer almış ve bu doğrultuda propaganda aracı olarak işlev görmüştür. Bu durum, basının tarafsız bilgi aktarmanın ötesine geçerek siyasi ve sosyal gerilimleri artırma potansiyeline sahip olduğunu göstermektedir. Ermeni toplumunda milli bilincin gelişimi ve milliyetçilik akımlarının özellikle genç kuşaklar ile aydın kesim arasında hızla yaygınlaşmasını teşvik etmek amacıyla, basın ve yayın araçlarının en etkili yöntemlerden biri olduğuna duyulan güçlü inanç, bu alanda çeşitli girişimlere zemin hazırlamıştır.

Ermeni gazeteleri temsilcilerinden biri olarak tanımlanan Avadisyan adlı kişi, bu bağlamda Salmas bölgesindeki okulların müfettişi olarak görev yapmış ve Van kökenli olduğu raporda belirtilmiştir. Ancak bu şahsın, hüküm giymesine rağmen firar ettiği dile getirilmiştir. Ayrıca, 1886 tarihinde düzenlediği bir etkinlikte, ellerinde bayraklarla sokaklarda dolaşan okul çocukları aracılığıyla Osmanlı Devleti'ne karşı ayrılıkçı söylemler yaymayı hedeflediği rapor edilmiştir. Van Vilayeti, hem bu şahsa hem de on yıl hapis cezasına çarptırılmasının ardından kaçak durumda olduğu belirtilen başka bir Vanlı şahsa ilişkin bilgi talebinde bulunmuştur. Aynı zamanda, Heftvan'da ikamet ettiği ifade edilen ve kışkırtıcı faaliyetlerde bulunduğu iddia edilen Varjabet Arsen hakkında da araştırma yapılması istenmiştir. Bunun yanı sıra, Rusya bağlantılı bazı grupların bölgedeki fesat girişimlerinin temel amacının, Salmas'taki Ermenileri askeri bir bilinçle örgütlemek olduğu, böylece Van Vilayetinde çıkması muhtemel bir karışıklık anında sınırı geçerek otorite boşluğundan faydalanmayı ve çatışmalarda kendi gündemleri doğrultusunda hareket etmeyi

amaçladıkları değerlendirilmektedir. Bu durumun belirgin bir tehlike arz ettiği belirtilerek, İranlı yetkililerin mevcut ihmallerinin devam etmesi hâlinde söz konusu Ermeni grupların askeri donanımına sahip bireyler hâline geleceği hususunda şüphe olmadığı vurgulanmıştır. Bu çerçevede, ilgili makamların sürece dair gerekli önlemleri alması gerektiği önerilmektedir. Azerbaycan genelinde fitne ve fesat odaklı faaliyetler, belirtilen amaç doğrultusunda yoğun bir şekilde provoke edici etkinliklerini sürdürmeye devam etmiştir. Bu bağlamda dikkat çeken bir gelişme, New York'ta *Hayk* adıyla yayımlanan ve ayda bir kez basılan provokatif gazetenin, 1894 tarihli sayısının Tebriz'e ulaşması olmuştur. Bahsi geçen sayıda, Hayik, Armeni Armenia, Ara ve Marsilya'da basılan Ermenya, Hınçak ve Anflo gibi Ermeni gazetelerinin başyazarlarının Avrupa'nın önemli bir şehrinde bir toplantı gerçekleştirdikleri dile getirilmektedir. Haberde bu toplantının, Eçmiadzin Katolikosu ve İstanbul Ermeni Patriği'nin de aracılığıyla; bir yandan Osmanlı yönetimine sunulacak, diğer yandan ise dönemin büyük güçlerine iletilecek bir memorandum hazırlanmasına odaklandığına yer vermiştir. Bu memorandumun, tüm süreç boyunca Ermeni nüfusunun taleplerini uluslararası platformda dillendirmek amacı taşıdığı kaydedilmektedir. Bahsi geçen haberlerin yayımlanmasının ardından, bu fesat odaklı teşkilatın planlanan müzakereleri ve kışkırtıcı faaliyetleri daha da yoğunlaşmış ve sıra dışı bir hız kazanarak devam etmiştir. Gerek bölgesel gerekse uluslararası ölçekte yaşanan bu türden gelişmeler, durumu daha karmaşık bir hâle getirmiştir.¹²⁹

4.6. İran Hükümeti'ne Diplomatik Uyarılar ve Stratejik Yaklaşımlar

Osmanlı-İran ilişkilerinin tarih boyunca sürekli olumlu bir çizgide ilerlediğini iddia etmek pek mümkün değildir. Özellikle 19. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Devleti için önemli bir mesele hâline gelen Ermeni sorunu, İran'ın komşuluk ilişkileri ve uluslararası diplomatik gelenekleri göz ardı ederek hareket ettiği bir zemin yaratmıştır. Bu dönemde İran'da, Ermeni komitelerinin çeşitli şubeler açarak genç Ermeni bireyler arasında milliyetçilik fikrini yaymaya yönelik yoğun çabalar göstermesi, aynı zamanda provokatif nitelikte eylemler gerçekleştirerek Osmanlı topraklarına sızıp silahlı terör eylemleri düzenlemesi, Osmanlı Devleti tarafından son derece yakından ve endişeyle izlenmeye başlanmıştır. Özellikle bu süreçte, Osmanlı ve Rusya topraklarından yasa dışı yollarla geçiş yaparak İran'a ulaşan ve kendilerini

129 "BOA, Y.PRK.EŞA", 23-37/2.

“millet fedaisi” şeklinde tanımlayan silahlı çetelerin, İran topraklarını güvenli bir sığınak ve faaliyet üssü olarak kullanmaya başlaması, durumun boyutlarını daha da ağırlaştırmış ve uluslararası bir sorun hâline getirmiştir. Bu çerçevede Osmanlı Devleti, İran’daki yerel yönetimlere resmi kanallar üzerinden bir dizi bildirimde bulunmuştur. Ancak, yapılan bu diplomatik girişimler beklenen düzeyde bir etki yaratmamış olup, İran Hükümeti’nden somut ve etkin bir karşılık alınamamıştır. Bu durum, hem iki devlet arasındaki ilişkilerin zedelenmesine yol açmış hem de bölgede artan huzursuzluk ve güvensizliği körükleyerek daha geniş çaplı bir sorunun habercisi olmuştur.¹³⁰

Tebriz Başkonsolosu İhsan Hüsnü Bey’in İran’daki Ermeni komitelerinin faaliyetlerini araştırmak ve bu komitelere İran Hükümeti tarafından sağlanan desteğin boyutlarını belirlemek üzere üstlendiği diplomatik görevi, dönemin siyasi ve toplumsal dinamikleri açısından büyük önem taşımaktadır. Bu görevin ana hedefi, öncelikle Osmanlı Devleti’nin toplumsal barışını ve istikrarını tehdit edebilecek unsurları tespit etmek olmuştur. Bununla birlikte, İran Hükümeti’nin Ermeni komitelerine sağladığı desteğin niteliğini ve boyutunu anlayarak, bu durumun uluslararası ilişkiler üzerindeki etkilerini değerlendirmek ve bir strateji belirlemek de bu misyonun asli unsurlarındandır. İhsan Hüsnü Bey’in süreç boyunca yaptığı detaylı incelemeler ve gözlemler, bölgedeki farklı siyasi aktörler arasındaki ilişkileri çözümleme açısından da önemli bir referans noktası oluşturmuştur. Diğer yandan, bu tür diplomatik çabaların Osmanlı-İran ilişkilerinin şekillenmesindeki rolünün yanı sıra, Ermeni meselesinin uluslararası düzeyde nasıl ele alındığını etkileme potansiyeli de dikkat çekicidir. Bu kapsamda, İhsan Hüsnü Bey’in üstlendiği görev, yalnızca Osmanlı Devleti’ne yönelik bir strateji çerçevesinde değil, dönemin küresel güç dengeleri ve aktörleri çerçevesinde de dikkate değer bir diplomatik hamle olarak değerlendirilebilir.¹³¹

İran Hükümeti’nin Ermeni grupların örgütlenmesine ve siyasi faaliyetlerine yönelik sergilediği hoşgörülü yaklaşım, bu grupların yasa dışı eylemlerini rahatça gerçekleştirebilmeleri için elverişli bir zemin hazırlamıştır. Özellikle Osmanlı Devleti’ne yönelik tehdit oluşturan bu faaliyetler, İran’da yapılandırılmış Ermeni komitelerinin etkinlikleri bağlamında dikkat çekerken, Tebriz’de bulunan Osmanlı başkonsolosluğu tarafından titizlikle izlenmiştir. Şehirdeki Ermeni gruplarının Osmanlı Devleti’ni hedef alan faaliyetlerini ve

130 “BOA, HR.SYS.”, 2762-4.

131 “BOA, Y.PRK.EŞA”, 23-37/2, 3.

İran Hükümeti'nin bu durumu denetleyemediklerini açıkça gözleyen İhsan Hüsni Bey, aynı zamanda İran makamlarının bu tür faaliyetlere müdahaleden kaçındığını fark etmiş ve edindiği bilgileri raporlar hâlinde Hariciye Nezareti'ne iletmıştır. Bu raporların sonucunda Hariciye Nezareti, durumun ağırlığına dikkat çekerek Tebriz Başkonsolosluğu'ndan gelen veriler ışığında İran Hükümeti'ni diplomatik çerçevede uyarılmış ve sorunun boyutlarını somut kanıtlarla ortaya koymuştur. İhsan Hüsni Bey'in hazırladığı belgeler, İran Hükümeti'nin Ermeni grupların illegal faaliyetlerine göz yumduğu hatta zaman zaman dolaylı destek sağladığına dair ciddi bulguları içermektedir. Bu bulgular, Osmanlı makamlarına iletilerek sorunun uluslararası ilişkiler açısından taşıdığı öneme vurgu yapılmıştır. Ayrıca, İran Hükümeti'nin bu tür zararlı girişimlere karşı herhangi bir hukuki ya da askeri önlem almadığı, aksine bu yasa dışı faaliyetlerin devamına zemin hazırladığı gerçeği, güçlü delillerle desteklenmiş ve İran'a yönelik diplomatik kanallar üzerinden uyarılar iletilmiştir. Bu bağlamda, yalnızca güvenlik boyutu değil, aynı zamanda iki ülke arasındaki diplomatik ilişkilerin de zarar gördüğü belirtilmiştir. İran'da memurların yaygın bilgi yetersizliği ve ülkedeki toplumsal belirsizlikler göz önüne alındığında, uygulanan talimatların ya da politikaların somut sonuçlar doğurup doğurmayacağını önceden öngörmek oldukça zordur. İran Hükümeti'nin kontrol edemediği veya bilinçli olarak müdahale etmediği bu tür eylemlerin Osmanlı Devleti'nin bölgedeki etkinliği üzerinde nasıl menfi etkiler yarattığına dikkat çekilmiştir. Ancak tüm bu uyarılara rağmen İran'ın bu konudaki pasif tutumunu değiştirmemesi, meselenin çözülmesini zorlaştırmış ve Osmanlı tarafında ciddi huzursuzluk yaratmıştır.¹³²

İran, Ermeni terör faaliyetlerine karşı tedbirler aldığını iddia etse de, bu duruşun samimiyeti konusunda ciddi şüpheler mevcuttur. Tarihi olayların ayrıntılı şekilde incelenmesi, Ermeni çeteleri ve Kürt aşiretlerinin Osmanlı köylerine yönelik saldırıları sırasında İran yetkililerinin müdahaleden kaçındığını ya da bu saldırılara bilerek göz yumduğunu düşündürecek bulgular ortaya koymaktadır. Bu durum, İran'ın resmi açıklamalarının perde arkasındaki gerçek niyetlerin daha derinlemesine irdelenmesini zorunlu kılmaktadır. Ek olarak, İran'ın Ermeni bozguncuların kendi topraklarında barınmasına göz yumması, Osmanlı tarafının misilleme için harekete geçmesini kaçınılmaz hâle getirmiştir. Bu politikanın uzun vadede İran Hükümeti'ne ciddi olumsuz sonuçlar doğurabileceği yönünde, İran Şahı diplomatik bir uyarı ile

132 "BOA, Y.PRK.EŞA", 23-37/3.

bilgilendirilmiştir. Bu süreçte, İran yönetiminin Ermeni eşkıyalarının yıkıcı etkilerini önlemek adına daha somut ve etkili adımları hayata geçirmesi gerektiği özellikle vurgulanmıştır.¹³³ Tüm diplomatik ve stratejik girişimlere rağmen, Osmanlı sınırında yaşanan sorunlar İran'ın yeterli önlemleri almamasıyla daha da derinleşmiştir. Osmanlı yetkilileri, İran topraklarında faaliyet gösteren Ermeni ihtilalcilerin, sınırı ihlal ederek Van'a geçme çabalarını engellemek için defalarca İran Hükümeti'ne başvuruda bulunmuş, ancak bu başvurular yanıtsız kalmıştır.¹³⁴ Osmanlı istihbaratı, İran'ın Ermeni komitelerinin silah toplama ve sevkiyat faaliyetlerini görmezden geldiğini kaydetmiştir. Buna örnek olarak, İran'da yaşayan Zeytunlu Mari adlı bir kadının, İran Hükümeti'nin bilgisi dâhilinde Ermenilerden silah temin ederek sevkiyatları organize ettiği tespit edilmiştir.¹³⁵ Ayrıca, İran sınırları içinde toplanan Ermeni grupların İran yetkilileri tarafından desteklendiği ve bu kişilerin resmi temasta bulunduklarına dair ciddi bilgiler elde edilmiştir.¹³⁶

İran'a yönelik yürütülen diplomatik baskılar, dönem dönem somut sonuçlar doğurabiliyor ve karşılık bulabiliyordu. Bu bağlamda, İhsan Hüsnü Bey tarafından dile getirilen önemli bir açıklama, İran Şahı'nın Ermeni isyan faaliyetlerine ilişkin tutumunu net bir şekilde ortaya koymuştur. Hüsnü Bey, Şah'ın bu tür isyan girişimlerine kendi sınırları içinde asla destek verilmeyeceğine dair kesin güvence verdiğini vurgulayarak, konuyla ilgili gerekli talimatların Azerbaycan kârgüzârına iletildiğini belirtmiştir. Bu gelişme, bölgesel meselelerin çözümüne yönelik diplomatik çabaların etkinliğini gösteren somut bir örnek olarak değerlendirilebilir. Kârgüzârın, göreve başladıktan sonra yapılan detaylı bilgilendirmelere olumlu yaklaşarak tavsiye ve yönlendirmelere uygun hareket ettiği de vurgulanmıştır.¹³⁷ İran genellikle böylesi faaliyetlere ancak dışarıdan gelen baskılar sonucunda müdahale etme eğilimi göstermiştir. Nitekim 1897 yılında Van Vilayetine yönelik düzenlenen Hanasor Hadisesi sonrasında birçok Ermeni Devrimci Federasyonu üyesi tutuklanmış ve dokuz kişi idam edilmiştir.¹³⁸ Aynı dönemde

133 "BOA, Y.PRK.BŞK.", 29-104/1.

134 "BOA, Y.PRK.BŞK.", 47-109/1, 3.

135 "BOA, Y.PRK.BŞK.", 47-109/5.

136 *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi* (BOA), Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Evrakı (A.ŞMKT.MHM), 671-14/1.

137 "BOA, Y.PRK.EŞA", 23-37.

138 Arkun, "Daşnak", <https://iranicaonline.org/articles/dasnak>.

Osmanlı Kürt Mazrik Aşireti'ne karşı sınırın diğer tarafında bir Ermeni baskını düzenlenmiş, bunun üzerine Osmanlı Devleti, İran Hükümeti'ne olaya karışanların cezalandırılması yönünde baskı yapmıştır. Ancak hadiseye karışanlar Kafkasya'ya kaçmıştır. Bu kişiler arasında, önemli bir *Taşnaksutyun* komitecisi olan Yeprem Han'da bulunuyordu. Yeprem Han, Kafkasya'dan silah kaçakçılığı yapmış ve bu silahların Osmanlı topraklarına geçirilmesini sağlamıştır. Ayrıca, Tebriz ve Karabağ bölgelerinde siyasi olarak örgütlenmiş Ermenilerle aktif şekilde çalışmış; Karabağ'daki Aghaghan Köyü'ndeki Ermeni okullarında öğretmenlik yapmıştır.¹³⁹

Ermeni komiteleri, faaliyetlerini sürdürmek için çeşitli kaynaklardan finansman sağlamaktaydı. Bu çerçevede, özellikle bağış kampanyaları düzenlemek önemli bir yer tutuyordu. Örneğin, İran'da Ermeni komiteleri, yetim çocuklara yardım ve sosyal destek programları adı altında bir bağış kampanyası başlatmıştır. Bu kampanya, İran'ın önde gelen pek çok isminin dikkate değer desteğini almıştır. Hatta dönemin Dışişleri Bakanı Mirza Muhsin Han, kampanya kapsamında kurulan derneğin onursal başkanı olmayı kabul etmiştir. Ancak, bu tür bağış kampanyalarının gerçekte Ermeni komitelere mühimmat ve lojistik destek sağlamak amacıyla düzenlendiği iddia edilmektedir.¹⁴⁰ 1898 tarihli bir belgede, Tebriz, Hoy ve Salmas konsolosluklarının Hariciye Nezareti'ne ilettikleri raporlarda, bölgeden Ermeni fedailerinin geçiş yapacağı yönünde bilgiler yer almıştır. Bu raporu dikkate alan Hariciye Nezareti, ilgili birimlere durumu titizlikle takip etmeleri ve olası herhangi bir olumsuzluğun önüne geçmeleri için gerekli talimatları iletmıştır. Buna ek olarak, Van Vilayeti Vali Vekili Şemsi Paşa'nın Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği acil şifreli telgraf, başka bir kritik duruma işaret etmektedir. Telgrafta, Hamidiye Alayları Komutanlığı ve Hakkâri Mutasarrıflığı tarafından iletilen bilgiler yer almış; Ermeni fedailerinin İran üzerinden Osmanlı topraklarına sızarak Hakkâri bölgesindeki Merziki aşiretine saldırıda bulunduğu belirtilmiştir. Bu saldırılar sonucunda birçok insanın hayatını kaybettiği veya yaralandığı ifade edilmiştir. Ayrıca, İran Hükümeti'nin bu saldırılara karşı herhangi bir önlem almadığı, aksine Ermeni fedailerine sınır geçişlerinde kolaylık sağladığı iddia edilmiştir. Bu tür olayların Osmanlı-İran ilişkilerinde gerginlik yarattığı anlaşılmaktadır. Osmanlı makamlarının ise sınır güvenliğini sağlama ve bu tür provokasyonlara hızlı şekilde müdahale etme sorumluluğunu üstlendiği görülmektedir.

139 Aram Arkun, "Ep'rem Khan", <https://www.iranicaonline.org/articles/eprem-khan>. Erişim Tarihi: 02.10.2025, sa.12:50.

140 "BOA, Y.PRK.EŞA", 28-60.

Dönemin siyasi ve askeri şartları göz önüne alındığında, bahsedilen olayların yalnızca yerel düzeyle sınırlı kalmadığı, aynı zamanda uluslararası dengeleri de etkileyen bir süreç hâline geldiği dikkat çekmektedir.¹⁴¹

Osmanlı Devleti'nin İran ile yürüttüğü diplomatik çabalar, özellikle Ermeni komiteleri konusundaki meselelerde büyük bir öneme sahipti. İmparatorluk, toprak bütünlüğünü korumak ve iç düzenini tehdit eden unsurları etkisiz hâle getirmek amacıyla, İran üzerindeki diplomatik nüfuzunu artırmayı hedeflemişti. Bu bağlamda, sınır ötesinde faaliyet gösteren Ermeni komitelerinin hareketlerini dikkatlice izlemiş ve bu tür oluşumları kontrol altına almak için İran'a yönelik siyasi baskı mekanizmalarını devreye sokmuştu. Osmanlı yönetimi, Ermeni komitelerinin İran topraklarını bir sığınak ya da geçiş güzergâhı olarak kullanmalarını engellemeye yönelik aktif bir çaba göstermiştir. Bu durum, Osmanlı ve İran arasında yoğun diplomatik yazışmalara ve müzakerelere yol açmış; Osmanlı tarafı, İran Hükümeti'nden bu konuda daha sıkı önlemler almasını talep etmiştir. Ayrıca, istenmeyen grupların sınır ötesinde barındırılmasının yalnızca Osmanlı değil, İran'ın da iç güvenliği için bir tehdit oluşturabileceği dile getirilmiş ve bu durum iki ülke arasında iş birliği yapılması gerekliliğiyle vurgulanmıştır. Her ne kadar Osmanlı'nın söz konusu girişimleri zaman zaman olumlu sonuçlar vermiş olsa da, iki ülke arasındaki tarihsel rekabet ve farklı çıkarlar bu süreci oldukça zorlu hâle getirmiştir. Buna rağmen, bu strateji hem Osmanlı'nın iç güvenliğini sağlamada hem de uluslararası sahnede kendine yeni bir pozisyon edinmede önemli bir adım olarak değerlendirilmiştir.¹⁴²

İran'daki Ermeni komitelerinin silahlanma faaliyetleri, İngiliz konsolosluğunun dikkatinden kaçmamıştır. Bu çerçevede, İngiltere'nin Van Vilayeti Yardımcı Konsolosu Gilbert Sutherland McDowell Elliot, İran'da gerçekleşen bu faaliyetlerin boyutlarını ve etkilerini analiz eden ayrıntılı bir rapor kaleme almıştır. Raporda, İran Hükümeti üzerinde etkili bir baskı mekanizmasının hayata geçirilmesini önererek, bu tür girişimlerin kontrol altına alınmasının gerekliliğini vurgulamıştır. Elliot, bölgedeki büyüyen tehlike potansiyeline dikkat çekmiş ve zamanında alınacak önleyici tedbirlerin stratejik önem taşıdığına işaret etmiştir.¹⁴³

141 *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi* (BOA), Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Muamelat Evrakı (DH.TMIK.M.), 37-21/7.

142 "BOA, Y.PRK.EŞA", 23-37/2,3.

143 Bolat, Gökhan *Ermeni Meselesinde İran'ın Rolü ve Osmanlı – İran İlişkilerine Etkileri*, 108.

5. Sonuç

19. yüzyılın sonlarına doğru, milliyetçilik akımının etkisi ve büyük devletlerin sağladığı destek, Ermeni toplumunda bağımsız bir devlet kurma düşüncesinin şekillenmesinde kilit bir rol oynamıştır. Bu hedef, özellikle Osmanlı Devleti'ne bağlı "altı vilayet" olarak bilinen bölgelerde bir Ermeni devleti kurulması fikri etrafında yoğunlaşmıştır. Bu amaçla Van'da Armenakan, Tiflis'te *Taşnaksutyun* ve Cenevre'de *Hınçak* gibi komiteler örgütlenmiştir. Söz konusu komiteler, faaliyetlerini kolaylaştırmak ve genişletmek amacıyla İran topraklarını lojistik üs olarak kullanmayı planlamışlardır. Tebriz, Hoy, Salmas ve Maku gibi stratejik bölgelerde yerleşik olan bu yapılar, yerel Ermeni nüfusunu organize ederek etkinliklerini artırmayı ve Osmanlı sınırına yakın bölgelerdeki operasyonlarını genişletmeyi hedeflemiştir. Osmanlı sınır bölgesindeki Ermeni toplulukları ise bu süreçte önemli sosyal değişimlerin yanı sıra şiddetlenen siyasi gerilimlerin merkezinde yer almıştır. İran topraklarından hareket eden Ermeni grupların Osmanlı topraklarına yönelik saldırıları, Osmanlı arşivlerinde ayrıntılı şekilde belgelenmiştir. Bu kayıtlar, yalnızca komitelerin operasyonel faaliyetlerini gözler önüne sermekle kalmamış; aynı zamanda bölgedeki güç dengeleri ve siyasi dinamikler hakkında değerli bilgiler sunmuştur. Osmanlı Devleti, bu tehditlere karşı sınır güvenliğini artırmak için çeşitli önlemleri hayata geçirmiş ve savunma politikaları uygulamaya koymuştur. Arşivlerde yer alan belgeler, İran Hükümeti'nin kimi zaman dolaylı, kimi zaman doğrudan bu Ermeni örgütlerine destek sağladığını açıkça ortaya koymuştur. İran'ın verdiği destek, bu komitelerin Osmanlı sınır bölgelerinde daha güçlü bir şekilde organize olmasına ve etkinliklerini artırmasına katkıda bulunmuştur. Bu durum yalnızca Osmanlı-İran ilişkilerini karmaşıklaştırmakla kalmamış; aynı zamanda bölgedeki genel siyasi dengeleri de ciddi ölçüde etkilemiştir. Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni meselesi, esas olarak bu komitelerin yasa dışı faaliyetlerinden kaynaklanmış ve Batılı devletlerin müdahaleleriyle uluslararası diplomasi'nin en önemli tartışma konularından biri hâline gelmiştir. Ermeni nüfusunun tarihsel olarak bu coğrafyada uzun süredir varlık göstermesi, bu tür hareketlerin büyümesi için elverişli bir zemin yaratırken; İran Hükümeti'nin yasa dışı eylemlere karşı yeterince müdahalede bulunmaması, bu örgütlerin daha geniş alanlarda yayılmasına olanak sağlamıştır.

Bu araştırmada, İran'daki Ermeni komitelerinin örgütlenme yapıları, faaliyet alanları ve bu yapıların İran Hükümeti tarafından gördüğü destek, ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Çalışma, bu komitelerin gerçekleştirdiği yasa

dışı eylemler bağlamında İran Hükümeti'nin tutumunu, sunduğu imkânları ve destek gerekçelerini incelemiştir. Ayrıca, Osmanlı Devleti'nin İran'ın bu desteğini fark etmesi üzerine gösterdiği diplomatik tepkiler ve yaptığı uyarılar analiz edilmiştir. Osmanlı arşiv belgelerine dayanan incelemeler, İran Hükümeti'nin bu yasa dışı oluşumlara kimi zaman açık, kimi zaman ise gizli bir şekilde maddi ve manevi destek sağladığını ortaya koymaktadır. Bu destek mekanizmalarının ayrıntıları, dönemin sosyal ve siyasal bağlamı içinde değerlendirildiğinde önemli çıkarımlar sunmaktadır. Osmanlı Devleti'nin İran'a yönelik diplomatik uyarılarının içerikleri de belgeler ışığında detaylı bir biçimde incelenmiş, İran tarafının önce suçlamaları reddettiği ancak Osmanlı'nın sunduğu somut kanıtlar karşısında durumu kabullenmek zorunda kaldığı anlaşılmıştır. Çalışmanın temel kaynağını, Tebriz Başkonsolosu İhsan Hüsni Bey'in Osmanlı Dışişleri Bakanlığı'na sunduğu "Azerbaycan'da Hüküm Süren Ermeni Fesadı Hakkında Layihadır" başlıklı rapor oluşturmaktadır. Bu çerçevede, İran'daki Ermeni komitelerinin organizasyonel yapıları, faaliyet alanları ve bu faaliyetlerin Osmanlı topraklarındaki etkileri analiz edilmiştir. Araştırma, Osmanlı Devleti'nin bu yasa dışı yapıları takip etmek için konsoloslukları ve istihbarat birimlerini etkin bir şekilde kullandığını da ortaya koymuştur. Konsolosluklardan gelen düzenli raporlar sayesinde merkezi yönetim, gelişmeleri yakından takip etmiş ve gerekli aksiyonları planlamıştır.

Elde edilen bulgular, yalnızca Osmanlı-İran ilişkilerini anlamak için değil, aynı zamanda bölgedeki siyasi ve stratejik dengeleri değerlendirmek açısından da kritik öneme sahiptir. Bu olaylar, Osmanlı Devleti'nde Ermeni meselesinin uluslararası diplomasi sahasında en tartışmalı konulardan biri hâline gelmesine zemin hazırlamıştır. Ermeni topluluklarının tarih boyunca sahip olduğu derin yapılanmaların, bu yasa dışı örgütlenmelere uygun bir ortam sunduğu görülmektedir. Öte yandan, İran Hükümeti'nin ihmalkâr tutumu nedeniyle bu hareketler zamanla daha geniş bir etki alanına yayılmış ve bölgedeki çatışma atmosferini daha da karmaşık hâle getirmiştir. İlginç bir diğer nokta ise, Ermeni tarihçiler tarafından "Tarihi Ermenistan" olarak adlandırılan coğrafyada açık bir toprak talebinin sıkça dile getirilmemesidir. Bu durum, meselenin farklı boyutlarına dair önemli ipuçları sunmaktadır. Çalışmada elde edilen veriler doğrultusunda, dönemin sosyal ve siyasi dinamikleri bağlamında İran'ın Ermeni komitelerine sağladığı destek detaylandırılmıştır. İran'ın bu komitelerle ilişkisi kimi zaman doğrudan kimi zaman ise dolaylı biçimlerde gelişmiş; ancak her iki durumda da Osmanlı Devleti bölgedeki

çıkarlarını korumak ve istikrarı yeniden sağlamak amacıyla kararlı bir politika yürütmüştür. Tebriz Başkonsolosu İhsan Hüsni Bey'in bu süreçteki rolü özel bir önem taşımaktadır. İran Hükümeti'nin Ermeni komitelerine verdiği desteği belgeleyen raporları ve bu grupların stratejik faaliyetlerini inceleyen diplomatik misyonu, dönemin siyasi dengelerini anlamak açısından oldukça değerli bir kaynak oluşturmaktadır. Özellikle İran topraklarında aktif olan bu örgütlerin yerel halk üzerindeki baskısına ve bölgesel dengelere yönelik tehditlerine karşı İhsan Hüsni Bey'in diplomatik becerileri önemli bir etki yaratmıştır. Onun gösterdiği çabalar yalnızca Türk nüfusun güvenliğini sağlamaya yönelik olmamış; aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin çıkarlarını koruma ve bölgesel barışı yeniden tesis etme amacı taşımıştır. İran Hükümeti ile sürdürülen yapıcı diyaloglar ve sorunun kök nedenlerini ele alma doğrultusunda geliştirilen rasyonel adımlar, hem bölgesel gerilimin azaltılmasında hem de uzun vadeli karşılıklı ilişkilerin derinleştirilmesinde somut sonuçlar doğurmuştur. Ermeni komitelerinin bölgede yarattığı olumsuz etkilerin sınırlandırılmasına yönelik hayata geçirilen girişimlerin başarısı, yalnızca Osmanlı-İran ilişkilerinin iyileştirilmesine katkı sağlamakla kalmamış, aynı zamanda bölgesel barışın temellerini şekillendiren önemli bir etki yaratmıştır. Tüm bu çabaların, dönemin zorlukları içinde sergilediği kararlılık ve diplomatik ustalık bağlamında değerlendirilmesi, ilgili misyonun tarihsel açıdan değer taşımasını sağlamıştır.

Osmanlı Devleti'ne karşı yasa dışı faaliyetler yürüten komitelerin faaliyet alanlarının, yalnızca Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerle sınırlı kalmadığı belirlenmiştir. Osmanlı konsoloslukları ve istihbarat birimlerinden elde edilen bilgilere göre, bu komiteler aynı zamanda Osmanlı sınırına yakın İran şehirlerinde de aktif bir şekilde faaliyet göstermiştir. Söz konusu komiteler, Osmanlı topraklarındaki eylemlerini planlarken İran'daki sığınak ve güvenli bölgelerden faydalanmış; ayrıca İran'daki dini kurumları propaganda ve örgütlenme merkezleri olarak kullanmıştır. İran'da bulunan bazı Ermeni din adamlarının, *Hınçak* ve *Taşnak* gibi örgütlerin faaliyetlerine destek vererek Osmanlı Devleti'nde ve İran'da ayrılıkçı hareketlerin yayılmasında önemli bir rol oynadığı tespit edilmiştir. Bu din adamlarının, propaganda aracılığıyla halkı isyana teşvik ettiği ve Ermeni komitelerin illegal yapılanmalarının merkezinde yer aldığı anlaşılmıştır. Bu süreçte, İran'daki Ermeni komiteleri sadece bağımsız hareket etmemiş, aynı zamanda Osmanlı karşıtı faaliyetlerin artmasına önayak olmuştur. Öte yandan, Ermeni okulları ve kiliseleri, yalnızca dini eğitim veren kurumlar olmaktan öteye geçmiş ve milliyetçi fikirlerin yayılmasında, örgütlenmelerin gerçekleştirilmesinde etkin rol oynamıştır.

Özellikle İran’da kurulan bazı Ermeni okullarının, Osmanlı karşıtı propaganda faaliyetleriyle dikkat çektiği görülmüştür. Bu kurumlar, hem bölgedeki eylemlerin planlanmasında etkinlik göstermiş hem de ayrılıkçı fikirlere zemin hazırlayan yapılar hâline gelmiştir.

6. Kaynakça

6.1. Arşiv Kaynakları

*Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 030
10 89 592 3.*

*Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Bab-1
Ali Evrak Odası (BOE), 846-63444.*

*Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Bab-1
Ali Evrak Odası (BOE), 1058-79343.*

*Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Bab-1
Ali Evrak Odası (BOE), 1538-115287.*

*Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Bâb-1
Âlî Evrak Odası (BEO) 189 – 14143.*

*Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Bâb-1
Âlî Evrak Odası (BEO) 200-14935.*

*Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA),
Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.), 1393-76/3.*

*Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA),
Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahval Defteri (DH.SAİDd), 19-63/34.*

*Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA),
Dahiliye Nezareti Şifre (DH.ŞFR.), 142-63.*

*Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA),
Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR.), 147-76*

*Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA),
Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Muamelat
Evrakı (DH.TMIK.M.), 37-21/7.*

*Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA),
Hazine-i Hassa İradeler (HH.İ), 247-39.*

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti Sicill-i Ahval İdare-i Umumiyesi Müdiriyeti (HR.SAİD), 13-9/1,5.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı (HR.SYS.), 2762-3.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı (HR.SYS.), 2762-4.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti Tahrirat (HR.TH), 2-58/1.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Hariciye (İ.HR.), 319-20540/1,3,5.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Hariciye (İ.HR.), 477-45/1.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İdare Taltifat (İ.TAL.), 104-83/1.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İdare Taltifat (İ.TAL.), 174-11.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İdare Taltifat (İ.TAL.), 221-74.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İdare Taltifat (İ.TAL.), 477-45/1,3.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Mabeyn-i Hümayun Evrakı İradeleri (MB.İ), 197-107.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Evrakı (A.MKT.MHM), 546-33.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Evrakı (A.}MKT.MHM), 671-14/1

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrak (Y.EE.), 12-30/1.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Sadaret Hususi Evrakı (Y.A.HUS), 275-77.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK.), 55-106.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK.), 35-29.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK.), 29-104/1.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK.), 47-109/1,3,5.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Elçilik ve Şehbenderlikler Tahriratı (Y.PRK.EŞA.), 23-37/1,2,3.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Elçilik ve Şehbenderlikler Tahriratı (Y.PRK.EŞA.), 28-60.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK.), 447-109/5.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Dahiliye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.DH), 5-55.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Sarayı Perakende Serkurenalık (Y.PRK.SRN.), 1-66.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahriratı (Y.PRK.UM), 34-67.

6.2. Telif Eserler

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, 1, Ankara: Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, 2005.

- Artuk, İbrahim, “Nişan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 33, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 156.
- Bilgili, Ali Sinan, “Tebriz, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 40, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2011, 221.
- Cengiz, Halil Erdoğan, İngiliz-Ermeni İttifakı, (İstanbul: Paraf Yayınları, 2010.
- Gürün, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, İstanbul: Remzi kitabevi, 2005.
- İlter, Erdal, Türkiye’de Sosyalist Ermeniler ve Silahlanma Faaliyetleri (1890–1923), İstanbul: Turan Yayıncılık, 1995.
- Karpat, Kemal, Osmanlı Modernleşmesi, İstanbul: Timaş Yayınları, 2021.
- Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 1998.
- Laçiner, Sedat, *Türkler ve Ermeniler, Bir Uluslararası İlişkiler Çalışması*, Ankara: Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurulu Yayını, 2005.
- Münir Süreyya Bey, Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914), Ankara: Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı Yayınları, 2001.
- Nalbandian, Louise, *The Armenian Revolutionary Movement*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1963.
- Natanyan, Boğos, *Sivas 1877*, İstanbul: Bir Zamanlar Yayıncılık, 2008.
- Öke, Mim Kemal, *Uluslararası Boyutlarıyla Anadolu-Kafkasya Ekseninde Ermeni Sorunu 1914-1923*, İstanbul: İz Yay., 1996.
- Sakarya, İhsan, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Ankara: Genel Kurmay Basımevi, 1984.
- Salahi R. Sonyel, *Osmanlı Ermenileri*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2009.
- Sarıççek, Sertaç, İran Ermenileri: Toplumsal Örgütlenme, Hukuki Konum Ve Siyasi Faaliyetler, Ankara: İram Yayınları, 2020.
- Türközü, Halil Kemal, *Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezalimi*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1982.

Uras, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul: Belge Yayınları, 1976.

6.3. Makaleler

Ağaça, Kamil, "Ermenistan-Gürcistan İlişkileri", *Ermeni Araştırmaları*, 19 (2005), 62-82.

Berberian, Hour, "The Dashnaktsutun an the Iranian Constitutional Revolution, 1905-1911", *Iranian Studies*, Volume 29, nos. 1-2, (Winter/Spring 1996), 7-33.

Bolat, Gökhan, "İngiltere Savunma Bakanlığı Kayıtlarına Göre I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti ve İran Arasındaki Ulaşım Yolları", *The Journal of Academic Social Science*, Yıl-Sayı: 3 (2013): 1067-1107.

Bozkuş, Yıldız Deveci, "Ortadoğu'da Ermeni Diasporası: İran, Lübnan ve Suriye Ermenilerine Dair Tarihi Bir Değerlendirme", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 7 (3), (2020): 1399-1430.

Cengiz, Recep, "Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşu, Gelişimi: Sosyolojik Bir Yaklaşım", *Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler*, 4, Kayseri: Kayseri Erciyes Üniversitesi Yayını, 2009.

Cevdet, Küçük, "Van'daki Ermeni İsyanları", *Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu*, Van:Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, 1990, 139-149.

Doğan, Orhan, "Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaküstun (Rus Adalet Bakanı Y. Muravyev'in Ermeni Komitelerine İlişkin Raporu)", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, **20** (2008), 307-328.

Eren, Oya, "Dr. Erdal İlter İle Ermeni Meselesi ve Bu Konudaki Bazı İddialar Üzerine Bir Röportaj", *Ermeni Araştırmaları*, 29 (2008).

Eser, Feridun, "Ermeni Milli Uyanışı ve Örgütlenme Faaliyetleri", *Yeni Türkiye*, 60 (2014), 1-11.

Gül, Mustafa, "1896 Van Ermeni İsyanı ve Sonrasındaki Gelişmeler", *OTAM*, 8 (1997), 139-147.

Hovannisian, Richard G., "The Armenian Question in the Ottoman Empire, 1876-1914", from *The Armenian People from Ancient to Modern*

- Times*, volume 2, *Foreign Dominion to Statehood: The Fifteenth Century to the Twentieth Century* (New York, St. Martin's Press, 1997), 203-238,
- Karсандık, Özlem, "Ayrıılıkçı Ermeni Siyasal Örgütlerine Karşı Osmanlı Devleti'nin İlk Önlemleri ve Eleştiriler," *Ermeni Araştırmaları*, 16-17 (Kış 2004 - İlkbahar 2005).
- Kaya, Yakup - İbrahim Uçan, "Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve İran Basınındaki Yansımaları", *Selçuk Türkiyat*, 59 (2023), 576-601.
- Köksal, Osman, "Ermeni Meselesinin Uluslararası Gündeme Taşınmasında Kilisenin Misyonu", *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, 9, (ed. M. Metin Hülagu, Musa Şaşmaz, Taha Niyazi Karaca), Ankara: TTK, 2014.
- Kütükoğlu, Mübahat S., "Layiha", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 27, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2003, 116.
- Minorsky, Viladimir, "Tebriz", *İslam Ansiklopedisi*, XII/I, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993).
- Özşavlı, Halil, "Ermeni Milliyetçilik Hareketlerinin Doğuşu Taşnak, İttihat ve Terakki İttifakı", *Ermeni Araştırmaları*, 41 (2012), 141-190.
- Sarıkaya, Yusuf, "İran'ın İkinci Karabağ Savaşı Tutumu: Takke Düştü Kel Göründü", *Giresun Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Dergisi*, 7/1, (2021), 84-103.
- Sarınay, Yusuf, "Rusya'nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918)", *Akademik Bakış*, 2 (2008), 69-105.
- Temizer, Abidin, "Van'da Amerikan Board Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Amerikan Hastanesi", *Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVİD)*, 2/2 (2013), 169-204.
- Tohid Melikzade, "Birinci Dünya Savaşı'nda İran'da Ermeni ve Nesturilerin Ayaklanması", *XVIII. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler (VI. Cilt)*, *Askerî Tarih Ayaklanmalar, İsyanlar, Darbeler ve İhtilaller Tarihi*, haz. Semiha Nurdan – Muhammed Özler, (Ankara: TTK Yayınları, 2022), 771-778.

Tuncer, Tekin - Z. Jafarov, "Kaçarlar Döneminde Ermeniler: Tumanyan Kardeşlerinin Ticari ve Finansal Faaliyetleri", İran Çalışmaları Dergisi, 8/2, (2024), 245-274.

Yüksel, Mevlüt, "Amerikan Board Misyonerlerinden Elizabeth Freeman Barrows Ussher'in Mektuplarında 1915 Van Ermeni İsyanı ve Osmanlı Kayıtları." Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, no. 67 (Ocak 2020): 563-600.

6.4. İnternet Kaynakları

Chaumont, M. L. "Armenia and Iran", <https://www.iranicaonline.org/articles/armenia-ii>. Erişim tarihi: 09.02.2025, sa.08.38.

Amurian and M. Kasheff, "Armenians of Modern Iran", *Encyclopedia of Iran*, <http://www.iranica.com/articles/armenians-of-modern-iran>. Erişim tarihi. 05.02.2025, sa.14:50.

Arkun, Aram, "Daşnak", <https://iranicaonline.org/articles/dasnak>. Erişim Tarihi: 07.02.2025, sa.13:20.

Arkun, Aram, "Ep' rem Khan", <https://www.iranicaonline.org/articles/eprem-khan>. Erişim Tarihi: 02.10.2025, sa.12:50.

Arkun, Aram, "Hnč'ak", <https://www.iranicaonline.org/articles/hncak>. Erişim Tarihi: 08.02.2025, sa.12:10.

<https://www.ermenihaber.am/tr/news/2016/03/21/%C4%B0ranT%C3%BC-rkiyeB%C3%BCy%C3%BCKel%C5%9Fili%C4%9Fi-Ermeni-Soyk%C4%B1r%C4%B1m%C4%B1y%C3%BCr%C3%BCy%C3%BC-C5%9F/78663>. Erişim Tarihi: 09.02.2025, sa.08.50.

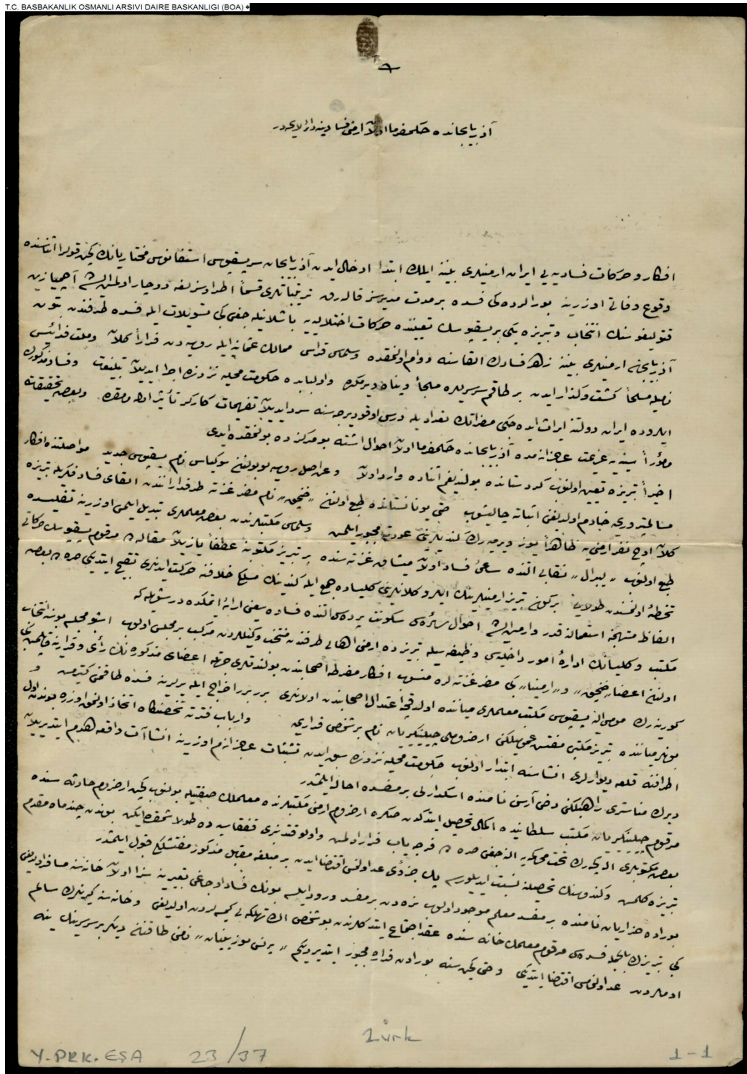
https://www.sde.org.tr/haber/tebrizde-halk-iranin-ermenistana-destegini-protesto-etti-haberi-19727?utm_source=chatgpt.com. Erişim Tarihi: 02.05.2025, sa.21:36.

6.5. Tezler

Bolat, Gökhan *Ermeni Meselesinde İran'ın Rolü ve Osmanlı – İran İlişkilerine Etkileri (1876–1909)*, (Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2010).

7. EKLER

Belge özeti: Tebriz Başkonsolosu İhsan Hüsni Bey tarafından, İran'da faaliyet gösteren Ermeni komitelerinin Osmanlı Devleti aleyhine yürüttüğü olumsuz girişimler, İran Hükümeti'nin söz konusu faaliyetlere karşı herhangi bir tedbir almaması, bu durum üzerine, İran Hükümeti'nin konu hakkında hassasiyetle yaklaşması ve gerekli önlemleri alması yönünde diplomatik bir uyarıda bulunulması gerektiği ele alınmıştır (BOA, Y.PRK.EŞA., 23-37/1,2,3).

Y.PRK.EŞA.00023.00037.001

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)

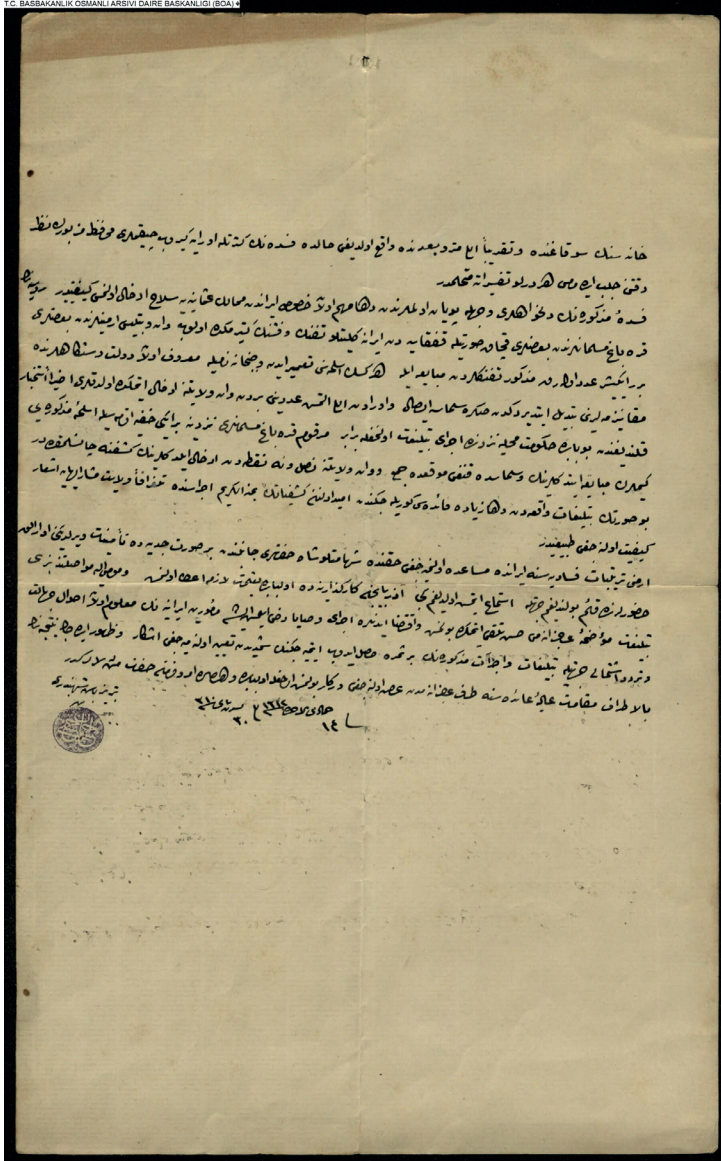
Y. PRK. ESA

PRK.ESA 23/37

1-2

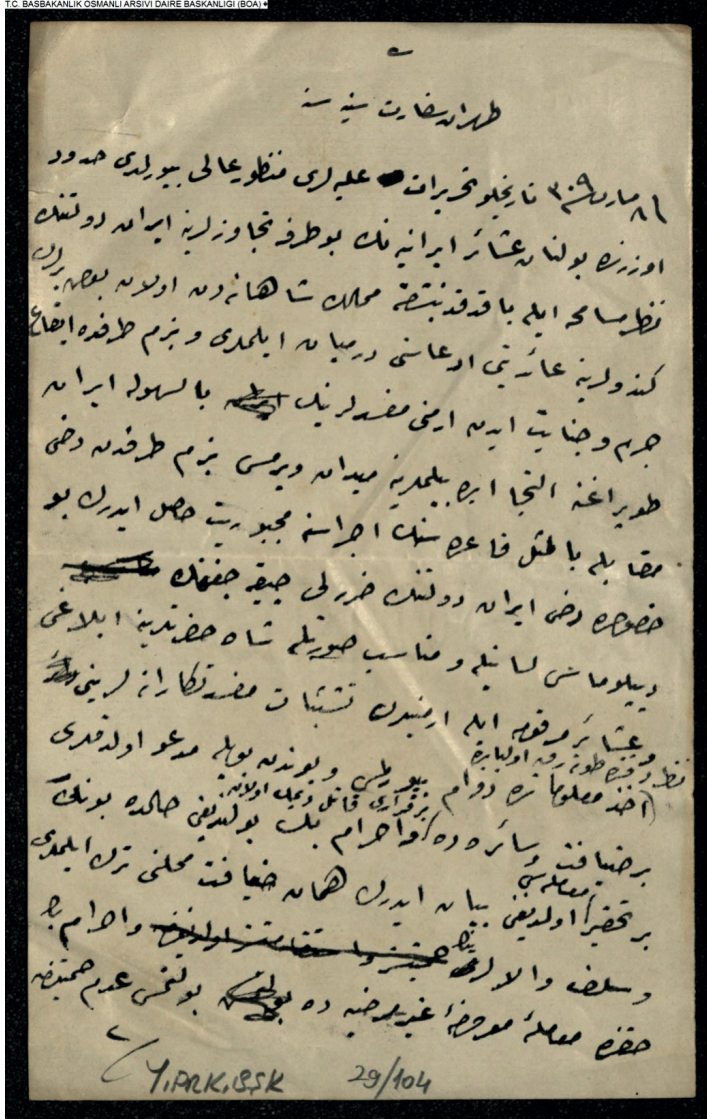
Ermeni Araştırmaları
2025, Sayı 77

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BASKANLIĞI (BOA)

Y.PRK.EŞA.00023.00037.001

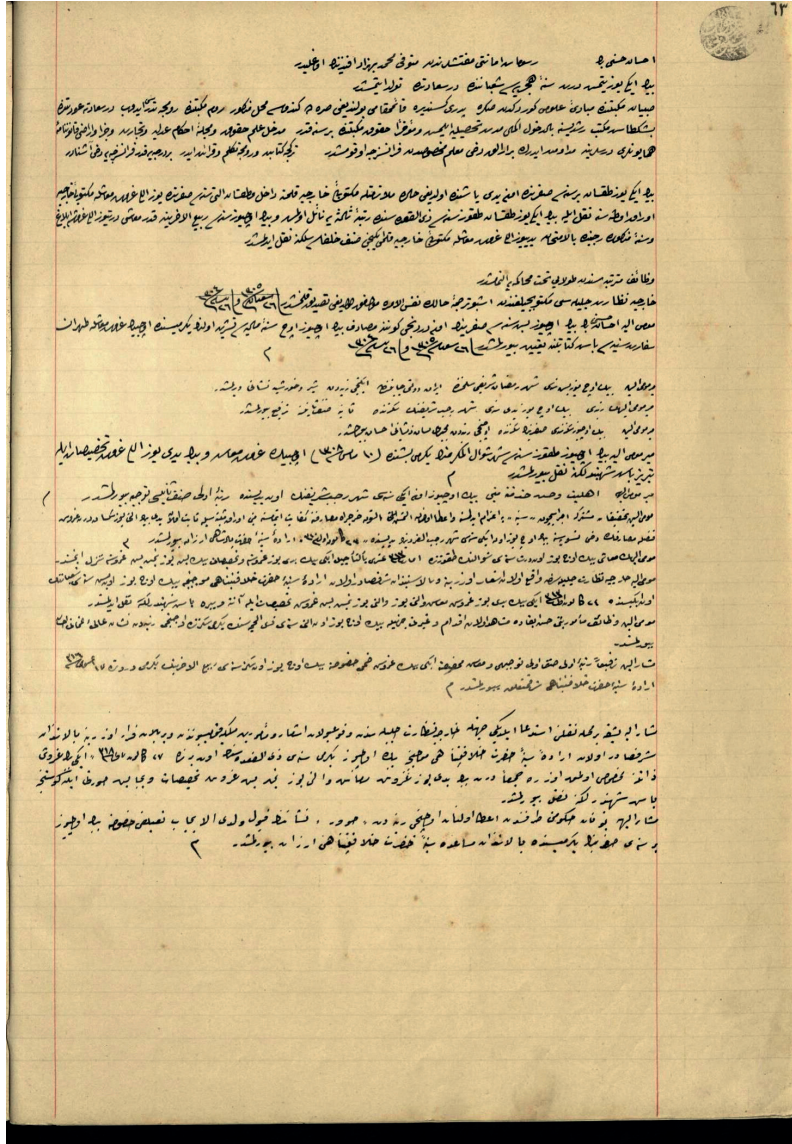
Belge özeti: Van Vilayetinde bir kargaşa yaratma amacıyla hareket eden Ermeni fesatçıların, İran sınırından geçerek Van ve Hakkâri bölgelerine doğru ilerledikleri bildirilmiştir. Bu durum, bölgedeki huzursuzluğu artırmayı hedefleyen planlı bir girişim olarak değerlendirilmektedir. (BOA, Y.PRK. BŞK., 29-104)

Y.PRK.BŞK.00029.00104.001

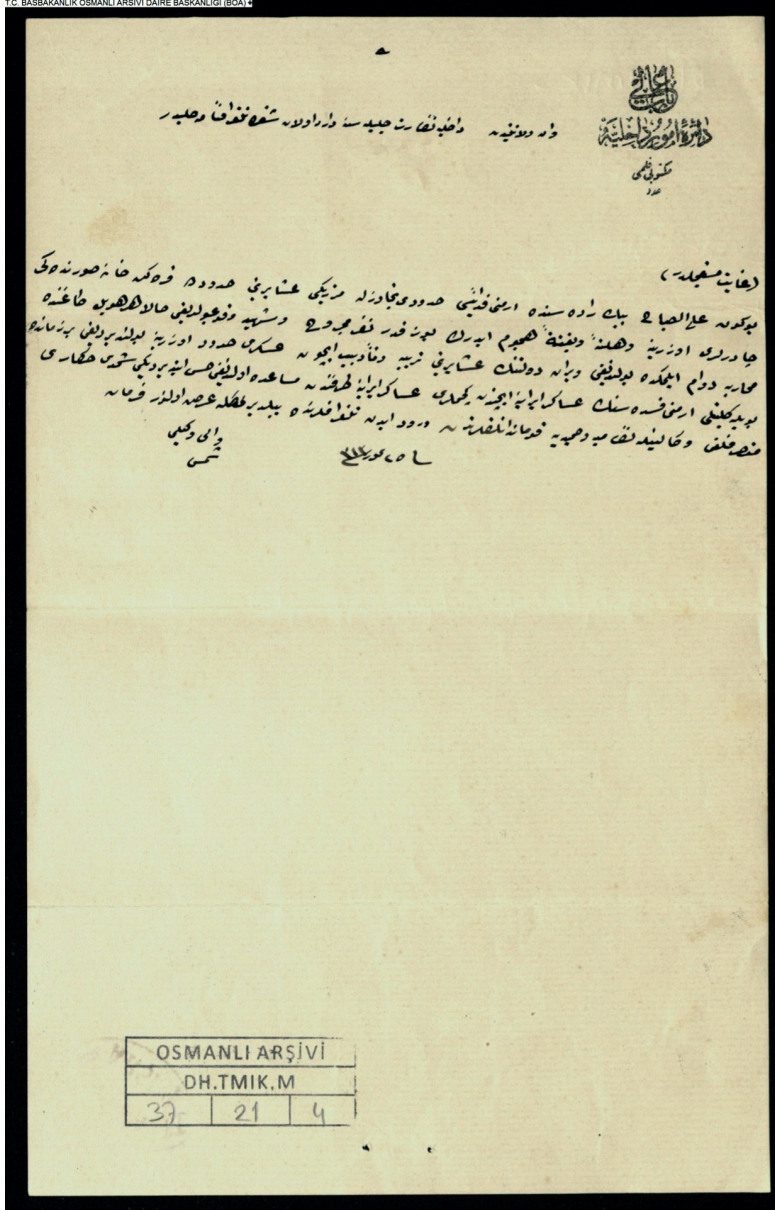
**Tebriz Başkonsolosu İhsan Hüsni Bey'in Raporu Işığında İran'daki
Ermeni Komitelerinin Faaliyetleri: Diplomatik ve Stratejik Yaklaşımlar**

Belge özeti: İhsan Hüsni Bey, 1274 (1858) yılında İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Kendisi, Rüsumat Emaneti müfettişlerinden Mehmed Behzad Efendi'nin oğludur. Memuriyet hayatına yönelik bilgileri içeren tercüme-i hali, onun kariyerine dair detayları aydınlatmaktadır. (BOA, DH.SAİDd., 19-63)

Dd.00019

Belge özeti: Van Vilayetinde huzursuzluk yaratmak amacıyla Ermeni komplocuların İran'dan Van ve Hakkâri bölgelerine geçiş yaptığı belirtiliyor. (BOA, DH.TMIK.M., 37-21)

DH.TMIK.M.00037.00021.004